

ՀԱՆԴԷՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Ի ՎԵՐԱՅ ԹՂԹՈՑՆ Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՑ ԱՌ ՍԱՀԱԿ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

ԵՒ ՊԱՏԿԵՐԻ ՏԻՐԱՄՕՐՆ Ի ՀՈԳԵԱՅ ՎԱՆՍ



այն առաքելակերտ վանացս
հնազոյն և մեծազնակ Պատ-
կերին հետ՝ նոյնպէս մեծ հան-
դիսացած է հին ժամանակաց
'ի վեր նորա պատմութիւնը,
զոր այլ և այլ տեղեաց և ժա-
մանակաց մէջ գրուած բազմա-
թիւ ձեռագիրք կ'ընծայեն պատմահօր մե-
րում Մ. Խորենացոյ: Սակայն ժամանա-
կիս քննադատութիւնն ոչ այնքան այն ա-
ռաքելականդ պատկերին, որքան նորա
պատմութեան, այսինքն է Խորենացոյ առ
Սահ. Արծրունի գրած թղթոյն հարազա-
տութեան վերայ տարակոյսներ կը յայտ-
նէ: Եւ յիրաւի, եթէ այն թուղթն առանց
բացատրութեան իւր ամբողջութեամբը նկա-
տենք, կան այնպիսի ներքին և արտաքին
զօրեղ պատճառներ՝ որք նորա հարազա-
տութեան դէմ կը գինուին: Նախ սորա մե-
ծագոյն նմանութիւնն և բանից և բացա-
արութիւնն նոյնութիւնն առ Սահակ բա-
գրատունի գրած թղթոյն հետ, որ կը կազ-
մէ Հայոց պատմութեան Ա. գլուխն: Բ.
թղթոյն երկրորդ պարբերութեան մէջ Ար-
ծրունի և Բագրատունի իշխանս զուգակ-
ցարար միայն կը գրուատէ, նմանեցնելով
զանոնք երկու սեանց՝ որոց վերայ հաստա-
տուած կ'ըստի Հայոց աշխարհն. երկու ու-
տից՝ որով միայն կանգուն կային և կը կա-

ռավարուէին. և հուսկ ուրեմն երկու ա-
չաց՝ որով կը լուսաւորուէր բոլոր Հայու-
թիւնն: Այսպիսի գովեստ մը և նկարագիր
մի ընծայել Մ. Խորենացոյ և նորա ժա-
մանակակից իշխանաց երկոցուն ազգատոհմիցս՝
թուի լինել հակառակ պատմութեան,
և առանց նշանակութեան. որովհետեւ 'ի
պատմութենէ կը գիտցուի թէ Ե. դարուն
Սիւնեաց և Մամիկոնեանց նախարարու-
թիւնք ևս հաւասարապատիւ մանաւանդ
թէ գերապատիւ էին քան զնոսա. վասակ
Սիւնեաց իշխանն էր մարզպան, և թէ նո-
րա վատ մատնութենէն և աղետալի մա-
հուանէն վերջ՝ Վարդանն և Վահան ստանձ-
նեցին նորա պաշտօնն և Հայոց վարչու-
թեան ղեակը կալան 'ի ձեռին: Արդ Մով-
սէս առանց կորուսանելոյ իւր լուսափայլ
մտաց տեսութիւնն՝ ինչպէս կարէր զԱր-
ծրունիս միայն և զԲագրատունիս նկատել
այս ժամանակամիջոցիս իրրեւ երկու լու-
սաւորս Հայաստանի, Գ. Յերրորդուն
պարբերութեան յէջ¹ 284 կը հանդիպինք
Արծրունի երից հարազատաց և Բագրա-
տունեաց վերայ եղած մի մարզարէու-
թեան², որ հանգոյն դանիւլեան մարզա-
րէութեան ճիւղ ժամանակին և տեղեաւ և
թուով կատարուած է: Այս հատուածս թէ
ըստ բառական ճիւղ նշանակութեան և թէ
ըստ քննադատական օրինաց աւելի յետ

1. Գործածածս տպագիր օրինակն է Մ. Խորենացոյ
Մատենադարանէն. Բ. տպ. 'ի Վենետ', 1865:

2. "Քեզ ասեմ իշխանդ Արծրունաց, եղոյց ինձ
Տէր, զի յորդաց քոց երեք եղբարդ՝ վասն Գրիստոսի 'ի
մաւ ժառանգուք, երկուքն արեամբ վկայց լինին Գրիս-
տոսի, և մինն վրիպեալ 'ի նոցանէ և ոչ յայտմ վկայեա

է: Վասն նոցա Աստուած զմեզն թաղաւորին Սենե-
քերիմայ յորդիս քո դարձուցեալ յերկարածէզ յերկրի:
Եւ Բագրատունեոյդ ասեմ. ինչէ տէր զբանն իւր եթէ
Թաղաւորք 'ի քէն ելլեն, և Թաղաւորքք 'ի Դուին. և
այլ ինչ ունիմ ասել ձեզ, յարժամ Տէր ապցն տեսա-
նել:

կատարման գործոյն (post factum) և մի պատմական իրողութիւն է պարզապէս քան թէ նախագոյնացիութիւն տալապէս լինելութեան: Գ. յէջ 283 չորրորդ պարբերութիւնը կամ թղթոյն պատճէնը « յաւիտեան աւմէն » խօսքերովը վերջացնելով, հինգերորդը բոլորովին տարբեր նիւթով մի կը սկսի, այսինքն է Բեթղէմի շինութեան խնդրով՝ յասելն. « Որ պատուիրեալս էիր դրան ձերոյ քաղանայիս վասն Բեթղէմի շինութեան, թէ ո՞վ կամ՝ յում մէ »: Այս բանքս տարբեր պարագայս և թղթակցութիւնս յայտնեն: Ե. յէջ 294 կը յիշուի խորատան իբրև մարտաբաղար թագաւորութեան Պարսից, որ է և Ը դարոց մէջ հազիւ գայ 'ի հանդէս պատմութեան:

Սոյն այս դիտողութեանս վերայ հիմնուած Գերմանացի հայագէտն Դոկտոր Վէդգեր¹, մերժեց բացէ 'ի բաց թղթոյն հարազատութիւնն եզրակացընելով այսպէս, թէ Այս և միւս բոլորն Սաճ. Արծրունցի առ Մովսէս՝ գրուած են մօտ 1021 ին Սանսիկն վանաց միայնակեցի մը ձեռքով և յանձնարարութեամբ Առումայ՝ որդոյն Սենեքրիմայ քաղաքիւն Արծրունցան: Գերմանացի գիտնականի կարծեաց տնչուշտ աւելի հաստատութիւն կու տան, զուցէ և զօրաւորագոյն պատճառքն եղած լինին, խարդախեալ և շինծու համարելու և այս թուղթս, նախ 'ի սկիզբն ԺԱ. դարով (1034) ձեռագրի միոյ իշխանակարանն², որ Մ. Խորենացոյ այս թուղթս նայալայալած կը համարի, և այս

ժամանակամիջոցիս 'ի Սանսիկն գտնուած և Առումայ հրամանաւն ընդօրինակուած: Բ. զի այս ժամանակս Արծրունեաց և Բագրատունեաց թագաւորութիւններն արդէն հաստատուած էին, և Մովսէսի խորեանցեւ կարծեցաւ մարգարէութիւնն իսկ պատմական դիպօք նոցա վերայ կատարուած էր. արդ Արծրունի երեք եղբարք՝ Սահակ և Համաղասպ իրենց սուրբ հաւատք համար նահատակեցան 'ի Քրիստոս յամին 786, 'ի ձեռն Հարուն³ խալիֆայի. և Մերութան իւր անցաւոր կեանքը պահելու համար ուրացու գկեանքն յաւետնական զՔրիստոս, և իւր հայրենիքը վերադառնալով սպանան 'ի Դաթայ Մամիկոնենոյ, և յամին 908 Գագիկ Ա. ձեռքով ձեռացաւ Արծրունեաց թագաւորութիւնն 'ի Վասպուրական աշխարհի. իսկ Բագրատունիք արդէն իսկ յամէ 839 թագ կապած էին 'ի Բարձր Հայս և յԱշոտայ Ա. և խալիֆաններէն թագաւորի մակդիր ստացած:

Վէդգերի կարծիքը զրիթէ ապացուցեալ ճշմարտութիւն մի համարուած է Գերմանիոյ այն գիտնականաց, որոնք Մ. Խորենացոյ Հայոց պատմագրութիւնն ևս անհարգաւոր համարին, և արտաքին վրկայութիւնէ աւելի՝ բանական ենթադրութեանց յարգ կու տան:

Իսկ Բօնիարեւելեան պատմութեան Պրօֆեսոր Հայագէտն Բառնիկարդնէր, յամին 1886 հրատարակած գրութեան⁴ մի մէջ,

1. Nirsche, Lehrbuch der Patrologie und Patristik, III. Հմտու գիտնականն ունի և քննադատութեամբ բնական լինելու մասին խորհող, ինչպէս կողմացայ, Մ. Խորենացոյ և Եղիշի մասնագրութեանց վերայ: Առաջինը ընծայած է նա Մ. Գրիգ. Լուսաւորդին մերոյ անուանու մեզի հասած 23 Յանաբապատմութեան ձեռքին, և շահագրծ և ապագայանելէ զայս, գիտաւորապէս Սուրբ գրոց տեղեւոյցը վերայ հաստատուելով, որք կը գտնուի յայնմ համեմատ թարգմանութեան Սրբոյն Սանկայ և Միարմիայ. այս բանն նա անկարելի կը համարի Ս. Գրիգորի գրոց մէջ որ կանուի էր քան զգիտ գրոց և թարգմանութեան: Սակայն ևս բոլորովին տարբեր կարծիք ունիմ. ըստ իս Բանաբապատմութեան յուսանելէ դրած է Ս. Գրիգոր, զոր գրոց գիտէն վերջ այլը թարգմանեցին. ուստի Սուրբ գրոց տեղեւոյց շատ լաւ կարելի գտնուիլ այն հաւերով մէջ ըստ մեարմոյեան թարգմանութեան, առանց Մեռաբովայ լինելոյ, մտաւանդ որ Մեարմոյցս ո՞ն աւելի բարձր է:

2. « Զայս քանկալի պատմութիւնս բաղուած ըզնիւ և քանկական յուզմանքս կընել մեծ նշանոր Մեռեւոյ իսկ խորհիւն » և էր ընդադաւառեցաւ 'ի մերոյ յարկաց, և ուր ուրեք դասուին. մինչև 'ի ձեռն կրօնաւորի միով գտանձ՝ որ էր յերկրէն յօր Հայոց, 'ի քաղաքէն որ կուի Զորոյ գետ, 'ի Լամբաւեալ ուխտին Սանսիկն առ

նուանեալ պատմութեան բարի իմն եղև. և հրամայեաց մեծն և լաւն 'ի բնաւ Արամ որդի Սենեքրիմայ Հայոց նահանգի, Ապարական կողմեցաւ. որոց մասն քրիստոսեան հաւատացեալ էր Առումայ, պատկեր Մար Տեռնի 'ի բամին Այնաթիւշ. հրամայեաց զքով մեծաւ յուսով և ինքնութեամբ բաղմաւ. որոյ անուանալ պարբերեալ երկրի մեծաւոյց իշխանութիւնն ուցաւ. չորից հաւաքաւորաց եղբարք. Դաթիկ և Առումայ, Կոստանտիոյ և Համաղասպեան, զեղեցիկ և շքեղապար Քաղաքաւորենաց ընդ ամբարձուով և աներկայէն և անկայել գաւառութեանց. որում փառք յաւիտեան ամեն: Գրեալ էր 'ի Դ և ԶԳ ամի Հայոց տոմարի:

3. Գեորգ Երեց. Արեւ. Ար. Բ. 'ի Սենսիկն մտնայ սպանուած կը համարի և 'ի զայս պատեղաբանին մեռլ 'ի թեղոսուպոյս, զհեցադմական արութեամբ:

4. Über das Buch "die Chrie", Leipzig, 1886: Այս փոքրիկ բաց չմտայն գրքովու ըստ բաւականին տարբերեց և չեղեցիկ թէ Պատմից գրքը Մովսէսի խորենացոյ է: Բաց աստի Մ. Խորենացոյ գրքունեոց վերայ իսկ ընդհանուր տեսութիւն մը ըրած է, թայց 'ի մանաւորի Պատմագրութեանը. յատուկ առնուանց, բարեց և գիտարին տեղեւոյց բանասիրական և պատմական մեկնաբանութեամբ, մեծ զիջութիւնս և նպաստի կը մատուցանէ պատմեան. զայն ուսումնասիրելու ուղղապէս:

սոյն թղթոյս վրայ ևս խօսելով՝ Վէդդէրէն տարրեր կարծիք կը յայտնէ, Նյա ուզած է ապացուցանել թէ նախայիշեալ մարգարէութիւնը Բագրատունեաց թագաւորելու մասին 'ի Գուրին', կատարուած չէր, ուստի իրօք Մ. Խորենացոյ քաղաքատեւսութիւնը պարզ աղբիւր պէտք է համարել զայն, և թէ այս բանին և Մ. Խորենացոյ թղթոյն հարազատութիւնն հաստատելու մի այլ փաստ է նորա չափով գրուած քերթուածն « յինքն և 'ի Սահակ Բագրատունի » , յորում կայր և այս գուշակութիւնս :

Ըստ իս ոչ Վէդդէրի և ոչ Բաումկարդների կարծիքն են ըստ ամենայնի ընդունելի, ուստի և կուրորէն նոցա հետեւելն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ այն թղթոյն անձուկ բաւդին մէջ մոլորահետ թափառել, ուր ամուլ ենթադրութիւններ քան թէ իրականի փաստեր մեզ ընդ առաջ կ'ելլեն և բնաւ չեն յազեցնիր : Այդ ուրիշ աղբիւրներ առ ձեռն պատրաստ ունեցով չեմ ուզիր այն անբեր անապատին մէջ հանգոյն Հագարայ թափառել : Այս պատճառաւ ուզեցի 'ի հերոսն հետէ քննադատութեանս ասպարէզն ընդարձակել, նախ վերոյիշեալ գծուարութեանց պատճառքն և պարագայքը լաւ քննել. երկրորդ, բաղդատել այն թուղթը Հայոց պատմահօր միւս գրուածոց հետ. երրորդ, մատենադարանիս միւս ձեռագրաց և հայ պատմագրաց երկասիրութեանց հետ. որպէս զի մի գուցէ սոսկ բանական ենթադրութեանց անէակ ծընունդներն յղանալով երևակայութեանս մէջ, այնու գիտ և զայլս ևս խաղած լինիմ, հանգոյն նոցին (որոց թիւը նուազ չէ այժմ և յազգիս) որք փոխանակ Պերիկլեան աշխարհաշինութեամբ նորանոր քարեր ճարտարելու՝ վանդալական պատերազմներ կը յարուցանեն պատկառելի հնութեանց գէմ, բանասիրի անուռ շահելու համար : Հինքն՝ յաճախ կոյր հետեւողութեան զո՛հ եղած են արդարեւ, զայս չէ մարթ ուրանալ. իսկ բազումը յարգեալց, որ աւելի չարագոյն է, ինքնակամ ինքնաստեղծ ենթադրութեանց : Այս բանս ազգային մամոյն բանիբուն գործիներուն կը թողում ուզողը. ևս միայն

կը ջանամ զգուշանալ այս կրկին ծայրայեղութիւններէն, և բանասէր երևելէն աւելի՝ կը ցանկամ լինել ճշմարտութեան գիր :

Ուշադրեալ այն թղթոյն քննադատութեան դառնալով, կ'ուզեմ նախ անոր դատաւճռոյն ենթարկուած նիւթը քննել և ապա իմ վերջնական վճիռը տալ : Առ այս կարեւոր է համարիմ սոյն հարցը յարուցանել. Արդեօք Մ. Խորենացոյ անուամբ մեզի հասած Տիրամօր պատերի պատմութիւնն մի միայն գրչի և մտաց ծնունդ է, թէ ընդհակառակն կան յայնմ և յետին ժամանակի ներմուծուած անհարազատութիւնք ևս :

Յիտ անաչառ և խոճամիտ քննութեան, ես աւելի վերջին մասին հարցմանս հակաժողովեմ : Ահաւասիկ իմ դիտողութիւններս :

Մարգարէութեան հատուածը, որուն սկիզբն է. « Քեզ ասեմ իշխանդ Արծուներաց », և վերջն « տացէ տեսանել », եկամուտ համարելի է և աւելուած է, ըստ իս, Սահակայ և Համազասպայ վկայաբանութիւնէն, յորում սուրբն Համազասպ յաղթան իւր ասէ... « Այս է ժամանակի կան « խառացորիսն ըտ զոր ցուցեր խորհրդակցացն աշխարհի, եթէ եկեցէ ժամանակ « զի ամենայն որ սպանանիցէ զձեզ » և այլն : Եւ սորա բացատրող ապացոյց կը համարիմ ոչ եթէ այնպիսի յայտնութեան մի անկտրելութիւն և կամ տարակուսելով ինչ Մովսիս սրբութեան վերայ. ոչ բնաւ. այլ թէ զիարդ այսպիսի յայտնութիւն մը ճիշդ Արծուներաց իշխանին թղթոյն պատմախառնուած ժամանակի կ'ընենայ, ոչ առաջ² և ոչ յետոյ : Եւ թէ յայտնութիւն համարելու ըլլանք (ուր չիք հարկ յայտնութեան), այն ժամանակ անվրէպ կատարուած պիտի ըլլար նաև Բագրատունեաց վրայ 'ի Գուրին և ոչ այլուր, մինչդեռ Բաումկարդներ³ ընդհակառակն ապացուցած է զայն, Արդարեւ քաղաքական հեռատեսութեամբ և այն երկու ազգատո՛նքից ներկայ կացութիւնէն կարելի էր Հայոց իմաստուն և աշխարհափորձ Մենատրին գուշակել նոցա ապագայ թագաւորութիւնը. սակայն է գարու Պարսկային բռնակալութիւնն ոչ

1. Վասն զի Բագրատունիք 'ի Գուրին նստած ժամանակ զեւ թագաւոր չէին. իսկ երբ թագաւորեցին՝ այլ ոչ ևս նստէին 'ի Գուրին, այլ 'ի Բագարան և յԱնի :

2. Յերուսի, եթէ Մ. Խորենացի այս օրինակ մարազարէական յայտնութիւն մի ունեցած ըլլար յառաջագոյն՝ անոր նախընթաց գրութեանց զէ՛ծ մոյն, մնանաւով թէ պատմութեան մէջ, (որ ըստ վկայութեան Սահ. Արծուներայ առաջ գրեց Սահ. Բագրատունայ խնդրանք), 'ի նալի պէտք էր որ յիշէր. սակայն բաց

'ի այս թղթէս՝ 'ի վեր է պլուր որոնել զայն, զի նոցա անգամ չերկնէ :

3. Նոյնն, էջ 493, Յովն. Սարգիսիոսի պատմութեան, Երուս. տպ. 1867. էջ 181, 2 և 175, 2. Ա. Մ. Խորենացոյ պատմութեան Ա. գլ. Ի'ի, և Բ. գլոց ՆԲ գլխոց մեկնութեամբ, 'ի Գուրին լեռնաւորեան ապագայութեան է, և թէ թագաւորել կամ պարսկել երկու իրարմէ զանազան նշանակութեամբ իմաստս տայ, այսինքն է՝ թագ կապել և նահատակել :

զայոյ միայն այլ և զազգային ինքնավարութիւն և զկրօնս իսկ գլխովին Հայաստանայց ընաջինջ առնելու շանքը մէջ էր . թէպէտ և Հայք իրենց բոլոր զօրութեամբը կը մրցէին ընդ Պարսից և քրիստոնէութիւնն աշխարհական ճակատամարտ կը յաւրացանէր ընդ միջրական զենին, սակայն վերահաս վտանգը, զոր նա ինքն Մովսէս կ'որոշայ իւր պատմութեան¹ մէջ, բոլորովին զհակառակն տայր նմա կարծել, քան թէ թագաւորել:

Բեթղէնէ մի շինութեան, անոր վրայ տնան տեղեկութեանց, և Տիրամօր առաջին² ազգաբանութեան հատուածները, որ 283 իջէն մինչեւ 287 էջը բռնած է, և սկսի «Որ պատուիրեալս էիք դրան ձերոյ քահանայիս», և կը վերջանայ «Զահաւորեաց զընդհանուր տիեզերիս», առաջնոյն անյարբիր հատուած մի կ'երևի ինձ. Ուստի կամ յանազգոյն մի «յլ գրէ՛ Ներմուտեամբ է, և կամ է նորին իսկ խորենացոյ, բայց ուրիշ հարցման և խնդրոյ պատասխան համարելի է: Այս բանս կրկնութիւն ձեռն իսկ կը տեսնուի, վասն զի այնուհետեւ կը սկսի դարձնալ ուրիշ ազգաբանութիւն մի Բոսսէն և Հռութէն հատելով, զորս առաջնայն մէջ արդէն յիշած էր: Բայց որպէս զի զգալի կերպով և իբրեւ կարկտան չերևի,

1. Գրեթէ Ա. Գլ. ԻԲ. Հայկազունի բնիկ և հարապատ իշխանաց պատմութեան հասած ժամանակ՝ կ'ընդարձակի խորտնային կարապիկ սրբոց, և այս ուրախական մրմունջներն արտաբերելով, թէ «Մերեւել էր ինձ յայնժամ զաւ Փրկչին և զիս զենել, և առ նոսրքս յաշխարհ զմտան իմ ինչեւ, և նոցա տեսութեամբն զուարեանալ յանկարծ յողբական անդրկը փոխել ըզարքաւս իւր տակով. «Եւ յարեալսն Կռնիկէն յարելէ, իսկ Գ զորք կէ զլեւան մէջ իւր յուսակաւոր ձայնը զգուռ աւելի կը բարձրացնէ անմիջեօք. «Արքամ ըզբեղ, Հայոց աշխարհ...» Ի գերութիւն վարեցաւ Սեղեւէկեա (Արտաշէս) և Զօրաբարէլ (Ս. Սահակ) ոչ ուրեք է որ նորիցէ զլեւանիս: Անորիցս (Յազնիբա) ընդադատեալ թողուլ գործես հայրենիս և Մատթթիա (Ղևոնդ) ոչ ընդգնիմալուէ. պատեղաբազ զմեզ յուրջ պատեցաւ և Մակարէ (Վարդան) ոչ փրկէ: Այժմ մարտը 'ի ներքոյս և արեւելքը արտապուստ... առաջ լիլանայ, առաջ Բլաւատափն պարսիկներն: Այս խօսքերէս յայնանպէս կը տեսնուի թէ Մ. խորենացի ականատես եղած էր Հայաստանի մեծ աղետիցը. և թէ պատմութեան յառաջ գրութիւն Ս. Արթուրուհի թղթէն կը դիտուի. արդ եթէ ուրեք Մ. խորենացի յառաջագոյն յայտնութիւն մի վասն նորախայծ թագաւորութեան երկուց տուից, ինչու համար զիկնք և զայս իք փութօք այնու արապաղեւել. այլ ընդհակառակն երեսօտեան տխուր և լուսնի թղթիկը կը բազմացնէ: Արդ եթէ Մեծին Սահակ տիեալաբոծան խորհրդէ մը ընկրկելու համար զնախաբարձ յայտենց իւր տեսիլը, Մովսէս զկործանեալ սրբոս նոցութեան վերադարձնելու հա-

նեմունով ճարտարութեամբ խորենացոյ պատմութենէն հետեւեալ խօսքերով ուզած է կարեւր և կարկառուել. «Արդ մի որ անուսումն զմեզ համարելով վասն կրկնաբանելոյ զասացեալս 'ի մէնջ», միշտեւ բռնաւ հարկ չկար կրկնաբանելոյ. և ոչ այլ պատճառ՝ բաց 'ի վերոյշեալ անյարմար հատուածէն, զոր ուղած է մէջ բերել: Եւ եթէ իրաւցնէ Մ. խորենացին է քարտուղար³ Սահակայ Բագրատունոյ, ինչպէս կարէր լինել միանգամայն դրանիկ քահանայ նորա համանուն և ժամանակակից Արծուեսոյ, մանաւանդ եթէ նա ինքն Մովսէս էր այս տողերս գրողը պարտէր եպիսկոպոսիս ասել, որովհետեւ առ ոմանս⁴ 'ի պատմագրոց կը յիշուի նա իբրեւ Եպիսկոպոս Բագրեանդայ և Արշարունեաց: Եւ «Որ պատուիրեալս էիք, կ'ըսէ, դրան ձերոյ քահանայիս վասն Բեթղէնէ մի շինութեան թէ ո՛վ կամ յու՛մէ», յայսպիս պատուէրի միոյ հետքն անգամ չի գտնուիր Սահակայ թղթոյն մէջ, որուն Մովսէս այսպէս կը պատասխանէ. և ոչ իսկ Բեթղէնի մի շինութեան յիշատակութիւն մը, որ բոլորովին օտար է յառաջարկեալ նիւթին. — Եթէ դրան քահանայ եղած լինէր Մովսէս, Աստուածածնոյ վերափոխման առնին, զոր այնքան մեծաւ հանդիսիւ կատա-

մար՝ աղտը չէր որ յայնեւ պիտիպի ուրախուէտ զուշակութիւն մի, եթէ ունէր արքաբեւ. անարարկոյս:

2. Առաջին ըսի, որովհետեւ երկրորդ անգամ այլ նշաններ կը իրենց փոքր ինչ տողերով թնամը:

3. Գրեթէ Սահակապապեա և ճգնաւոր, 'ի Տերբողեսան հաւրի 'ի Ս. Գրիգ. Եւսաւորից, (Ստեփն Հայկ. Կ. Էջ 139) Արշակունեաց մասին խօսելով կ'ըսէ. «Զոր ազգաբանեաց մեզ աշուր քաղաքաւոր Սահայ Բագրատունոյ Մովսէս խորենացի, որ կոչեցաւ Փերթուղեսոյ, ի ինչ յիշատակարանի ուրեք կարգաւորութեան Մայրոցի, Մ. խորենացի կը կոչուի ընդհակառակն՝ Թաբթաֆէլ և բէր Ս. Սահակայ պարթեի: Զամէնս առաջին վկայութիւնն անհիշելի կը համարի: Սահայն ինձ անելի հաւանական և բանաւոր կը թուի այն վկայութիւնը քան զվերինը, ասկի երկուց պատճառաց: Ա. Մ. խորենացի յԱղեքսանդրիա ուսման զընդունած ժամանակ 25 տակցի էր, ուսմէ էր կենար Ս. Սահակայ քարտուղար կամ գրէր լինել. իսկ երբ անոր յԱթենս անցաւ և 'ի վերադառնալն 'ի Հայս՝ վախճաւ նա զաւա զտուր խոյրապետ: Բ. Գրեթէ վկայութիւնն ասելի կը զօրէ զի մեքմաւոր էր նմա ժամանակ, այսինքն է Չ զարուն, զուցէ և ականատես, եթէ ըստ վկայելոյ ձեռագիր մատենի միոյ 'ի Բեռլին, (որ յամի 1832 'ի մատենադարանէ Լիբրարի զբաւեցաւ առ Պետրոսն 'ի քննութիւն) երկարակաց ելել Մովսէս ըստ 870: (Պետեւ և հապկեալ 470 և կամ 480 ըստ Թովմ. Արթուրուհի):

4. Ստեփանոս Տարնեցի. Տէպէր. պոք. Կ. Մեծին և Էջ 83. ազ. Կ. Շահնապարեանցի:

րէին, Բնչպէս կարէր բացակայ լինել, ըստ այնմ. « Այլ այժմ ոչ ժամանեմ առ հօր իխանսդ 'ի տեսութիւն, մինչև կատարեսցի տոն Իսկուհէոյն » : Ե. տարրեր թղթակցութեան կամ վերաբերութեան մի այլ տին յայտնի նշան է՝ անձանց բազմապիստութիւնն առ որս կը խօսի յասելն. « Պատուիրայս էիք... առ հօր իշխանս » : Զ. Երուսաղեմեան 7(1) հայ վանորէից ցուցակին մէջ, զոր ընծայէ մեզ Անաստաս¹ ոմն է դարու, կը տեսնենք որ Արծրունեաց վանքը Ս. Գեորգ կը կոչուի և ոչ թէ Բեթղեհէմ. իսկ Բեթղեհէմի մօտ գտնուող վանքն էր Անճաւացեաց՝ որ կոչէր Ս. Անահիա :

Սկսեալ 287 իջէ ցէջն 289 եղած միջոցը թէպէտ և չէ մարթ բացարձակապէս եկաւ մուտ համարել, սակայն անդ ևս տարակուսելու պատճառներ կան. — Ա. զի Մ. Խորենացոյ թուղթը պարունակող և հնազոյն ձեռագրոց² մէջ ի գտնուիր այս մասը, այլ ամէնքն այլ աստի սկիզբի տեսնեն. « Հրաբիրեալ կուսին առ որդիին իւր » և այլն : Բարիզի արքունի գրառան 46 թիւ գրչազիրն, որոյ վրայ յետոյ պիտի խօսիմ, ուրիշ մի այլ հատուած մէջ կը բերէ, տարբեր յայտը, բայց գարձեալ սոյն մասը, որոյ վերայ կը խօսուի՝ պակասի Բ. զի միւս ճառնաբերք և յայսմուտը ոչ նովին չափով և ոչ այլ նոյն ոճոյ բանիւ կ'ուսանդեն զայն. այլ մերթ փոփոխելով և յաւելումը և մերթ յապաւմամբ, որով չէ մարթ որոշակի վճիռ տալ. Գ. զի յէջն 289 Յովսէփայ Աստուածահօր համար ստի. « Ունէր ուստերս չորս, զՅակոբոս, զՍիմոն, զՅովայ և զՅովսէս. ունէր և դստերս երիս, զՄարթա, զԵստեր, զՊողոս³ որ է մայր Բաղժբայ և Յովհաննու » : Այս կարճիցս ունեցան արգարեւ ոմանք 'ի Հարց Եկեղեցոյ մինչև ցԳ դար, բայց գաղարեաց 'ի Ս. Հերոնիմոսէ և այսր : Ուստի չեմ կարծեր թէ Մ. Խորենացոյ պէս բանիբուն աստուածաբան մի, որ ապրիցաւ ցափաճան Ե դարու, այսպիսի վրէպակի մէջ ինկած ըլլայ և յետ այիորիկ 'ի և աւելի զօրաւոր պատճառն է, զի Զ. Տօնապատմաբն մէջ միայն կը գտնուին այս և նախընթաց հատուածն կասկածելի ընող պարագայով

մի, այսինքն է, Զաքարիա Կաթողիկոսի ճառի մը մէջ, որոյ վերնագիրն է. « Զաքարիայի Հայոց Կաթողիկոսի և Մովսիսի քերթողանօր, ասացեալ 'ի փոխումն Աստուածամօր » : Այս ընդարձակ ճառէն յետոյ անմիջապէս կը յաղորդէ ուրիշ գրութի մի այսպիսի վերնագրով. « Յաղագս Պատկերի Մարունայն » : և կը սկսի Մ. Խորենացոյ ծանօթ հատուածովն յամենայն 'ի ճառնաբանս. « Հրաբիրեալ լինի Աստուածամայրն փոխմամբ առ որդիին իւր » : Կարելի է արդեօք այս պարագայէս եզրակացնել թէ Մովսէս յետ աւարտելոյ յէջն 285 զբաղաբազարական պատասխանի գգուանաց Ս. Արծրունեոյ « յաբիտանս ամէն » բառերով, անմիջապէս աստի, այսինքն է. « Հրաբիրեալ սուրբ կոյսն » բանիւք սկիզբն առնէր Տիրամօր պատկերի պատմութեան. իսկ վերոյիշեալ հատուածը Զաքարիա Կաթողիկոսին կը վերաբերին, զորս տալագրոյն վրիպակաւ կամ վերնագրէն խաբուելով միացուցած է 'ի մի, զերկոսեան ևս տալով Խորենացոյն : Այս բանն ըստ իս հաւանական լինէր եթէ առաջին ճառը լսկ Զաքարիայի անուամբ վերագրուած տեսնէինք. բայց որովհետեւ Մովսիսի անունն ևս անդ կը յիշուի և յերկորդին մէջ իբր 'ի շարունակութեան զանց եղած է. ուստի ես հակառակը աւելի ապահով կը համարիմ ըսել թէ Խորենացին հակիրճ բանիւք Տիրամօր ծննդաբանութիւնն ըրած լինի, զոր Զաքարիա Կաթողիկոսն յետոյ ընդարձակած է, օգտուելով մի այլ աղբերէ, և թէ այս է պատճառ այն երեւութիւն որով Տիրամօր ազգաբանութիւնը կրկնակի ձև մի առած է :

Յիջէն 291, որ կը սկսի. « Պատասխանի ևտ ամենօրէնեալ սուրբ կոյսն » ցէջն 292 « յաւիտեանս ամէն », նմանութիւն է ճառին Նիկողեմոսի. բայց Մ. Խորենացի աստ զՏիրամայրն և զԱւարեալս կարծես կրպարիս պատկերով ուզած է զբողեցնել, մինչդեռ Նիկողեմոսի թղթին մէջ անոր և ոչ յիշատակութիւն կայ :

Մի և նոյն էջը այս պարբերութիւն՝ « Իսկ յորժամ աւանդեալ զՏօգին իւր Ս. կոյսն » և այլն », ըստ մեծի մասին բառ առ

1. Այսպիսի վերնագրով. « Վանօրայց Հայոց 'ի քաղաքին Երուսաղէմ, ըստ Ազաթանդեղեայ պատմութեան, զպրագոյտին Գրիգ. Լուսաւորչի » : Սակայն Ազաթանդեղեայի մեզ հասած սրբնակաց մէջ այսպիսի ցանկի մի նշան անգամ չեմ տեսնուի : Յետին պատմագիրք միայն յիշին զԲրթն Ս. Գրիգ. Լուսաւորչի Երուսաղէմ 'ի դարձին խրատ 'ի Հոռովայ, և ասին յինեալ նուառ և վանօրայս անդ :

2. Ա. Գրչազիր ճառերէն ԼԲ. գրեալ 'ի Թուին

22Գ. (1335) : Բ. ճառերէն ԻԸ. գրեալ 'ի ՆՁԳ Թուին Հայոց ԳԲ. Տօնապատմա Զ. որ գրեցաւ 'ի Թուին Հայոց ՍԿԻ : Գ. ճառերէն ԻԸ. զոր ընդօրէնակէց Հ. Նիքոս. Սարգիսեան, մեծ երկաթագիր և եւրօքնանապրէն գրելոյ 'ի ՈմԳ Թուին Հայոց : Այս վերջնայ և նորս ընագիր վրայ յետոյ պիտի խօսուի : Ե. յամին 1220 դարած ժԶ. Հաւատմաբանի նախնեաց, յորում Խորենացոյ թղթն տաւրին մասը գրուաղաղաբ կը պակսի ցէջն 289 ըստ տալագրիցն :

ներով թէպէտ և Սահակ Արծրունի մարմնատուր. հրեշտակաց կարգէն դուրս նոր էակ մի չէր հասկումը զարբախայ ծերունին խորնոյ, և տէրունեան առածով թէ « Դուք էք լոյս աշխարհի » և Վովսէս լոյս անուանած ժամանակ պարզ ճշմարտութիւն մի արտայայտէր, զոր և լսէր միշտ յԱհատարանէ անտի. սակայն հակառակորդը հարազատութեան թղթոյն Մովսիսի առ Սահ. Արծրունի՝ այս խօսքերս անյարմար համարելով սշխարհիկ անձի մը բերանն, այս թուղթն ևս շինծու համարեցան զոյգ ընդ առաջնոյն:

Սակայն ինչպէս առաջին թղթոյն գրելոյ 'ի Մովսիսի առ Ս. Արծրունի, այսպէս ևս Սահակայ առ Մովսէս գրածին նկատմամբ Վեղզէրի և Նորա համախոնից կարծիքն ինձ համար դրական փաստ մի չեմ գտել, զի երկրորդեան իսկ պատահակոյն դիպաց¹ վերայ սրամտութեամբ չհաստատուած են թագրուած թիւններն, որոց հակառակ կը դիտուին ոչ միայն պատմական և ջոշափելի փաստեր, այլ նոյն իսկ այն թղթոց ներքին իմաստը, զորս կամակործնէ Մովսիսի պատահականին ոճն և լեզուն՝ տարբեր է բոլորովին Սահակայ թղթոյն ոճէն և լեզուէն. վասն զի անդ կը տեսնենք Հայոց քրիթուղահօր կորովի և լակոնական բացատրութիւնը ընտրել բանից և իմաստից ասացածովք. իսկ ընդհակառակն աստ՝ Սահակայ պնտուականութեան յատուկ բայց միանգամայն դուրիկ ոճ մը, որչափ կը վայելէ այն դարու մէջ պարող խիստնի մը, և ոչ մատենագրի: Աստի եթէ ոչ անկարելի, գէթ ամենագծուարին է մի և նոյն գրչի

ընծայել զայնս, իսկ մետասաներորդ դարու բնագործը չեմ տեսներ այն կրկին թղթոց հատուածոց մէջ, որոց վերայ կը խօսուի, թէ ըստ լեզուաբանականին և թէ ըստ պատմաբանականն պարագայից, ինչպէս ակն յայտնի կը տեսնուի² ընդհակառակն՝ Սանահնեցոյ վերոյգրեալ յիշատակարանին մէջ:

Սակայն նախընթաց պարագաներէն աւելի հետեւեալները գուցէ թուիցին նպատամատոյց լինել անհարազատութեան կըրկին թղթոցս. Ա. զի վերը ծանօթութեան մէջ յիշուած չորս հնագոյն ձեռագիրներն չունին ոչ Ս. Արծրունեոյ թուղթն և ոչ իսկ Մ. Խորենացոյ, ոյ գրած պատմականին այն մասը. այլ երկու ձեռագրաց³ մէջ միայն կը գտնուի, այսինքն է Սմբատայ Բ. օրինակին և Զ. Ճատրնտի մէջ, յորոց վերայ եղած է յամին 1865 Վենետոյ տպագրութիւնն՝ 'ի Ս. Ղազար. Բ. 'ի Թուին Հայոց ՆՁԳ. գրուած յիշատակարանը յետ ծանուցանելոյ թէ Մ. Խորենացոյ թուղթն « էր ընդազատացեալ 'ի մերոց յարկաց մինչև 'ի ձեռն կրօնաւսյի միով գտեալ », անդէն 'ի վերայ բերէ. « Հրամայեալ (Ատու) գրիկ » Այս բացատրութենէս գուցէ այսպէս ձեռնարկեն Վեղզէր և համախոնը նորա, իբր թէ անյայտացեր էր այն թուղթը, այսինքն է, ոչ գոյր Սանահնի վանքի մատենագրանին մէջ, և թէ Ատու յանձնեց այն վանաց միայնակիցի մը գրել Տիրամօր պատկերի պատմութիւնն. Գ. Այս կրկին թղթոց տարբեր բնագործ մտնենալն իսկ ուրիշ բան չի ցուցնէր, բայց ի՞նչ խար-գախօղին չտարածէր և խորամանկը չանքը

1. Այսինքն է Արծրունեաց և Բագրատունեաց այս ժամանակամիջոցին արդէն իսկ թագաւորութիւն ձեւացած լինելուն, և 'ի յարկին՝ Մովսիսի անուանող այն անյայտացած թուղթը դռնելուն վերայ, որք թեպէտ և պատմական ճշմարտութիւններ են յինքեանս, բայց իրենց յատուկ և հիշգրտեալութեամբ չեն նկատուի հակառակորդք:

2. Վասն զի յիշատակագիրը մի քանի տող չարագրութեան մէջ՝ ոչ միայն բանից և բացատրութեանց անոճ կրկնութիւններ ըրած է, այլ նաև երկու պատմական և ժամանակագրական խոյրը վրիպակները. նախ զի Վատմ որդի Սենեքերիմայ « Ապուրական (այսինքն է Ասպուրական)՝ նահանգի իշխան 'ի անուանէ », փոխանակ Սեբաստիոյ. արդ պատմութեանը 'կրէ թէ յամին 1021 Սենեքերիմի եղբորմով անդուլ յարձակմանց, զԱպուրականը Յունաց թողուց և փոխանակ այնր առաւ Սեբաստիոյ դատարն իշխանութիւնը: Երկրորդ, յետ յիշատակելոյ զորինքն զորդին Սենեքեքերիմը՝ զԴաւիթ, զԱտու, զԵղատանգին և զՀամազասպ, անդէն կը յարէ. « Գեղեցիկ և շքեղ Բաբուր-դաւիթ » փոխանակ ըսելու Արծրունեաց: Յերբա, Արծրունիք սպգախառնեալ էին ընդ Բագրատունիս,

այլ ոչ են կոչուած Բագրատունի: Արդ յամին 1021 Արծրունեաց զԱպուրականը ձեռքէ նանելն ըլլալով, մի պատմական և ստոյգ իրողութիւն, կարելի էր արդեօք դարձեալ ըսել թէ Հողագր վանքն և Տիրամօր հրաշագործ պատկերը « անոր բաժին » ինկած էր: Այս բանիս ևս կը ասարկուի. և ուրիշ մեկնութիւն չեմ կարող տալ զայս աստի, կամ այն է թէ Մարմունքը իւրենք բնիկ երկրին օտարացելէն վերջ ևս վանքերն իւրենց պահելին, և կամ Սանահնեցոյն վերոյգրեալ խօսքերը պարզ ազգային պահանջմունք ինչ համարել է, որ առ. 'ի անփականել պչն Հայոց՝ Մ. Խորենացոյ թղթոյն բարեպատեն գիտն իրեն առիթ առաւ զբեւտոյն յիշատակարանը՝ զնկելով 'ի ստորեւ ՆՁԳ թուականը:

3. Սմբատայ Բ. օրինակի բնագրին հնութիւնը չէ յայտ, զի անթուական է. իսկ Զ. Ճատրնտին գրուած է 'ի կէս Ժի դարու. կեսով չափ երկաթագիր է, իսկ մտադրեք զբաշխել, և երկու թղթերն ևս զբաշխելն մէջ կը պարտականութիւն: Այս երկուցոյ վերոյիշեալ կըրկին թղթոց հարադատութեան բացասական փաստ մի չլինելէն զատ՝ կարէ հաստատել իսկ եթէ հնագոյն երկաթագրէ միովէ ընդօրինակուած լինին:

ըստ կարի նմանելով¹ անոնց ոճին՝ ծածկել ինքզինքը Մ. Խորենացւոյ և Սահակայ իշխանի գեղեցիկ արտագրութեանմբը, ինչպէս ճայն՝ ընդ փետրովք սիրամարգի սակայն յետագայ իրաց քննութիւնը դիւրաւ կարեն նորա զարգերը կողոպտելով՝ խալտառակել։ Յիշուի, ինչ կը նշանակէ այնքան չբեղ և փառապանծ նախարարութեանց մէջ Բագրատունեաց և Արծրունեաց իշխանները միայն յիշել իբրեւ միակ «սիւն Հայաստանի և ի տակն քաղաքապետ»² կոչելով, որոց անուանքն հազիւ կը յիշուին յետագայ մատենագրաց³ քով։⁴ Ինչպէս ժամանակակից մատենագիրք⁵ Մովսիսի, զվարդան Մամիկոնեան յիշեն իբրեւ հզօր «խոյնեան էլկեղեցոյ»։ Ինչպէս կարէր Ս. Արծրունի, «հրեշտակ և Լուսաւորիչ խաւարելոց ի վերջին դարուն» անուանել զՄովսէս, և երկրորդ՝ այսինքն է՝ յաջորդ կոչել Ս. Սահակայ և Մանուկայ, ինչպէս մի և նոյն դարու մէջ կ'ապրէր, և թէ Ս. Սահակայ յաջորդեցին Յովսէփ, Գիւտ և Մանգակունի և ոչ թէ Խորենացի։

Բայց ըստ իս ոչ այսպէս է և իրն յինքնան։ Ուստի այս և ասոնց նման կոչու մի գծուարութեանց, որ այն կրկին թղթոց ամբողջական բովանդակութեան և յիշատակարանի նկարագրական իմաստէն իսկ օտար են, Հանգոյն միգի և մառախոյի կարեն առ ժամ միմազեն զարեգակնակերպ ճշմարտութիւնն, որոյ ի խնդրել կ'աւծ եմ, բայց չիմուցանել ոչ բնաւ։ Մանաւանդ թէ աշխուրջ քննադատութեան մի առջև դիւրաւ պիտի փարատին, պայծառագոյն հորիկոն մի պարզելով խնդրոյս, նոր լոյս ևս ծագելով այժմ քան զոր երբեմն։

Արդ ի՞նչ. ճաքունտիրն ևս ԺԱ դարու ձեռագրին յիշատակարանը կը պարունակէ. բայց փոխանակ գրելոյ ի մերոց յարկաց, կը գնէ ի մերոց յաւագաց, որով և խնդիրը կը փոխուի. որովհետեւ ի յառկաց «ընդադալտուցացած» կամ անյայտացած զիր մի ոչ կարէ գտնուիլ ի նոյն յարկս։ Իսկ ընդհակառակն՝ ձեռագիրը մը կամ՝ նորա

մէջ գրուած Մովսիսի Թուղթը կրնար անյայտ մնալ յիշխանաց Վասպուրականի այն պիտի չարաղէտ ծամանակի մը մէջ, բայց գտնուի ի մատենադարանս Սանահնի։ Ըստ իս՝ գրել բառը ոչ թէ չարագրելու կամ յօրինելու իմաստով, այլ փոխանակ ընդօրինակութեան հասկանալի է բացարձակապէս։ Այս ցուցանին և յիշատակարանի նախընթաց խօսքերը «Ուրեք գտանէին»։

Արդ Մովսիսի կարծեցեալ թղթոյն և պատմութեան Ա. գլխոյն նմանութիւնը՝ անժխտելի ճշմարտութիւն մի լինելով, ես իսկ ջանացեր եմ այլուր ի հանդիսի կացուցանել։ Բայց թէ այն նմանութիւնէն հաւանակ նորակացութիւն մը յառաջ բերեն քանաւոր է արդեօք. առ այս իմ պատասխանս բացասական է, որովհետեւ ամէն մտտնագրի յատուկ է մի և նոյն գաղափարներն և դարձաւորածներն այլ և այլ գրուածոց մէջ արտայայտել. և քննադատը այս բանս իբրեւ հաստատուն կանոն մի ի վարարկանեն գրաքննութեան մէջ նոցա հարգատուութիւնն որոշելու համար։ Ուրեմն այն բանս որ բացարձակապէս նշանակ է հեղինակի նոյնութեան, աստ չի կրնար առհաւատցնալ լինել տարբեր հեղինակութեան։ Իսկ եթէ առ Ս. Արծրունի գրած թղթին նմանութիւնն միայն պատմութեան Ա. գլխոյն տեղեաց հետ եղած ըլլար, այն ժամանակ միայն կարելի էր չարաճճի միայնակցի մի խարդախութեան համար։ Իսկ ընդհակառակն մենք կը տեսնենք, որ պատմութեան ուրիշ տեղեաց և Հոսիսիմեանց ճառին բացատրութեանց նման բացատրութիւններ ևս կը պարունակէ, որ այն ժամանակի մարդկանց մտաց հորիզոնէն վեր բան է, և ԺԺ դարու մէջ ապրող և նորու մանրակրկիտ քննութեան իրագէտ մէկն հազիւ կարէր՝ այնպիսի չըմանալաց արուեստ մ'ի գործ դնել՝ զինքը չմատնելու համար։ Բայց որչափ և քանի մի բացատրութեանց մէջ կայ նմանութիւն, սակայն այն երկու թղթոց պատմական բովանդակութիւնն⁶ տարբեր է։ Ատուպ կողմանէ

1. Սոյն այս նմանութիւնքս պլլ ևս պլլ տեղեաց կրկին թղթոց Մ. Խորենացւոյ «Եղ զկարծեց Ս. Կուրծմութի» յօդուածովս զիմացէ զիմաց զրա՞ծ եմ. յամին 1886 Բաղձակովի Ա. Պրակին մէջ, յէջն 3 և 6։

2. Զի թովմաս Արծրունի Ժ. դարուն այն ազգաստինք՝ սպիւնի և Արծրունեաց պատմութիւնը գրելով, թէպէտ և կարգապած է Մ. Խորենացւոյ Պատմութեան մեղծ ծանոթ երեք գրեթէ զուր նաև Դ. Վերադարձ յառիւնի, բայց Սահակայ մասին տեղեկութիւն չկայ։

3. Այս ինքն է, Վարդանանց շարականի նկիւնակն և Ղազար փարպեցի։

4. Առ Սահակ Բագրատունի գրած թղթոյն մէջ կը յիշուին անկէց առաջ Հայաստանի իշխաններն (ընդհանուր կերպով) — կը զովէ Բագրատունեաց զործերն և կը խոստանայ առնել որդի ի հօրէ նոցա ազգահաւմարն և կը կարգէ Հայաստանի նախկինակն և նախարարութեանց ծագումը։ Իսկ ընդհակառակն առ Սահ. Արծրունի գրածին մէջ կը զովէ զնա իբրեւ մեծ իշխան Վասպուրականի — շորհակալ կը լինի Սահակայ առ ինքն բրած զգումանց — կը յայտնէ իւր ինչպէս հանգաւ մահեցերն և կը խոստանայ գրել Տերաժօր պատկերի պատմութիւնն։

այսպիսի խարդախութիւն մի եղած չէ . զայն Հակառակորդը իսկ ընդունին, իսկ Սանահնեցոյն կողմանէ՝ այս նպատակաւ միայն որպէս զի Մովսիսի անուան Հետ նորա փառքն ևս ժառանգէր . սակայն այսպիսի կարծեալ նպատակէ մը և փառքէն նա ինքն անձամբ զանձն արդէն հրաժարեցուցած է որդուսկի նանակելով և պապապից իւր գաւառն, տեղին և վիճակը . և փոխանակ այն թղթոյն սկիզբը զնելու իւր յիշատակարանը տարբեր ձեռի մէջ, որով կարելի էր յաջողիլ, 'ի ստորև թղթոյն գրած է՝ 'Կարծեալ, յիշեալ նմանութիւնը քանի մի բացատրութեանց մէջ ըլլալով (որուն պատճառքն ' ըստ իս, պէտք է որ կրկին եղած լինին) պատմական բովանդակութեանց ամենեկն արգելք մի չին զնեմ, որք բոլորովին տարբեր են 'ի միմեանց :

ՉԱրծրունին և զԲագրատունին միայն 'ի մէջ այնքան նախարարաց զուգակցաւ, բար զբուռատելէն՝ ամենեկն չի Հետիւր Նուցա թապաւ որական Հարստութեանց ժամանակամիջոց մի երևակայել . վասն զի ինչպէս Ղ . Փարպեցին և Եղիշէ՝ Մամիկոնեանց ազգատոհմը, Ստեփանոս Սինեաց

եպիսկոպոսը՝ Սինեացն, այսպէս ևս Մ . Խորենացի՝ Բագրատունեաց և Արծրունի իշխանաց փառքը վեր բարձրացնել շնանցեր է : Սակայն բուն պատճառն է՝ զի Նուքս ասելի 'ի մէջ այլոց այնպիսի բարի գործոց յորդոր և ձեռնտու եղան, առաջինը Հայոց պատմութիւնը գրել տալով, իսկ երկրորդը Հոգեհազ վանքի Տիրամոր պատկերի պատմութիւնը : Այս բանս յայտնապէս կը տեսնուի նոյն իսկ Մ . Խորենացոյ նախարանութենէն 2 :

Արծրունեաց և մանաւանդ Սահակայ փառքն, անունն և գործերը միշտ քաջ հռչակեալ էին այլուր, նաև առ Եղիշէի, բայց կը ցաւիմ որ անորէն Բարձրմայի սե ձեռքերը բառնարով 'ի միջոյ՝ ազօտացուցին . սակայն և այնպէս կը յիշուին նաև Հնագոյն անգամ՝ յիշատակարանաց 3 մէջ քան զՄովսիսին : Պէտք չէ մոռնալ զի Մովսիսի պատասխանին մէջ Արծրունեաց իշխանին համար կ'ըսուի թէ և «'ի նախարարս ևս բունայ » : Այս թղթոյս Հեղինակն եթէ Սանահնեցին ըլլար, չէր կարող ըսել Ատոմաց համար, որովհետև նա այն ատեն 'ի թաւառորս էր թուեալ : իսկ միւս բացա-

1. Այսինքն է, Ա . այն երկու իշխանաց արինաւ կից, հաւատարապատիւ և համանուն լինեն . Բ . Մովսիսի զգուշարարութիւնն առ 'ի չմիբաւորել նոցա անձնախորութիւնն և զսակ կապած առելի կամ զպակտ սերեւուն իւրոյ զմին զսակ զմիմեմ ճոխանալով 'ի բանս զբուռատեաց և պատուոյ : Այս երկնորութիւնս եթէ ընդհանրէր՝ այն ժամանակ պատճառ մի չկար Մովսիսի որ Արծրունի իշխանի դարձ ասեմ՝ զիշխանի Բագրատունեաց զովէր : Ասելի անհասկանալի և զարմանալի պիտի ըլլային այն խոսքերը, եթէ Սանահնեցոյն ընձայեալ լինէր, որովհետև նորա ժամանակ Արծրունիք նախանձընդէմ էին Բագրատունեանց՝ ապառաժուութեամբ 'ի նոցանէ առանձին թապաւորութիւն մի հաստատուելով անխորժ իշխանի մը նոցա համար զարթոյնալ ևս ինքեր, թիպունք այն թղթոց մէջ արտաւայտուած ուրիշ պարագաները, որոնք անհաւատալի կ'ընէին այնպիսի իրողութիւնը, եթէ ժամանակակից որ ուղեք ձենէլ, այն կարծեմքով ձեռագրեն սեւեւել :

2. «Ասացից քեզ 'ի քաղմաց՝ զերկուց քերց միայն, զի երկուցան ջերմութեամբ գուրին ընկալան » Մարթայ՝ ինքեակիովն . այլ գովելի է Մարթամ՝ զի մասնաբար ընտրեաց, զի ասացաւ «Աստ սակաւ ինչ պիտոյ » : Մարթայի կը նմանին է Ս . Բագրատունի, որ զենն ձեռնարկեաց, իսկ Մարթամը՝ զՍ . Արծրունի, որ ըզգիցեր, թայց բարեպաշտական մասին նետառու եղաւ :

3. Հին երկամթաղիւր Հաւոյք մը կողքէ հանուած դեռ ասելի նազոյն (թ զարու)՝ մաղաղաբնայ զգուարըն . թեանի թիբէթ մի կայ 'ի ձեռագրատան վանաքս այսու վերնադրով . «Վկայութիւն սրբոյն Վարդանայ և Հմայե կայ և վահանայ և Սահայ՝ Հայոց սպարապետաց » : իսկ շարունակութիւնն ընթերցուածն է՝ Եղիշէ վարդապետի վարդապետի պատմութեան մէ . Յեղաժողէն առնուած : Այս անգին յիշատակարանս երկու բան կը

ցուցնէ մեզ, նախ թէ Ե զարեն 'ի վեր կայր այս ոսկորութիւնը Վարդանայն տնին և 'ի ժամ պատարագի յետ ընթերցանածոյն՝ նոցա նախատակիւ զատմութեանն ևս կը կարգացուցէ . Բ . թէ Սահակայ այս լինելոց է Արծրունին, վասն զի Եղիշէի փորձաքն տպաւ գրութեան մէջ ևս կը կարգաւք . « և 'ի տանն Արծրունեաց » ... քայց իշխանին անունը ջնշուած է, զոր պատահալ քարեալագարս կը լրացնէ, զատկով զնա միանգամայն 'ի շարս քաջ նախատակաց, որոյ սուրբ սերուն մէկ յայտնի նշանն ևս զէպ 'ի առ Տիրամորն ունեցած ջերմաստիճանն էր : Գուցէ այն անուն թէ յիշատակարանիս մէջ յիշուած Սահակը Բագրատունեաց իշխանն եղած լինի : Այլ այս անկարելի է, զի նա մեռաւ յամին 485 : Ե Եղիշէ գրեց իւր գիրքը 470-475 : Միակ զարմանալի երեւոյթն այս է ինչ համար, զի Ղ . Փարպեցի, յիշելով երեքս իւր ժամանակակից իշխանները և զիշխանս տանն Արծրունեաց՝ Սահակայ անունը գրեց կ'ընէ : Յամի տեսան ինչ կը յիշուի Սահակ Արծրունի իշխան մի, որոյ համար կը խեղդէ Վասն Մամիկ . 'ի Վաղարշոյ զարժուցեալ զտոնմուտութիւն Արծրունեաց : Արդ այս Սահակ եթէ Խորենացոյ ժառօթ իշխանն համարելու լինից, վերոյիշեալ յիշատակարանին Սահակը պէտք է որ մի ուրիշ անձն եղած լինի : Սակայն կարելի է ըսել թէ վերջինս՝ առաջինը թիտոն եղած լինի :

Կերպիւր Միտի պատմութեան լեղինակն (Սոփրք Յայկակ . Զ . էջ 25) ևս կը յիշէ զինքանն Արծրունեաց Սահակ 'ի մէջ 27 իշխանաց, որք ասին զՍ . Կերպուս 'ի կետարիս կապաղովկացոյ 'ի ձեռնագրութիւն, բայց իբրե չորրորդ 'ի կարգի . իսկ Բագրատունեաց իշխանը 'Կախիթ իբրե երկուր : Թեպէտ և ժամանակի անպարտութիւն կայ, բայց Սահակն կարելի իբրե պատմի եղած ըլլալ այն ժամանակին, որով և ընկերել նմա :

ցատրութիւնը թէ 'ի «տանէ բազադարացուն» ուղղակի զԱրտատնականայ կ'անկարկէ, յորոք նոցա ծագեցան:

Թղթիցս կամ լաւ ևս Տիրամօր Պատկերի պատմութեան ներքին բովանդակութիւնն այսպէս պարզելէն յետոյ, այլ ոչ ևս տա-րակուսիմ եզրակացնել թէ քաց 'ի այն տարակուսական և եկամտաւ հատուածներէն, մնացածը պէտք են ընդունելի իրեն հարա-զատ ծնանց մտաց և գրչի Մ. Խորենացոյ, Առ այս նաև արտաքին փաստերն այնքան բազմաթիւ են և յայտնի, որոց չեմ կար-ծիր թէ 'ի իղումակցութենէն ապաւ եղող մէկը կարենայ տակաւին ընդգրկմանաւ: — Ապացուցութեան անցնինք:

Արդ Հակոտակ կարծիքն այն ժամանակ միայն յաղթանակած կը լինէր եթէ կարե-նար 'ի բազմաց անտի ենթադրութեանց՝ զերկուսին զայստակ միայն ապացուցանել: Ա. թէ բոլոր վերոյիշեալ ձևազերբը ԺԱ. դարու ձեռագրէն ընդօրինակուած են, և թէ այն ձեռագրի մէջ եղած թուղթը խա-բախուած և բոլորովին չիսնում է, Բ. մե-տատաներորդ դարէն, Եսսինքն է 1054էն առաջ Մ. Խորենացոյ առ Սահ Սրժբունի գրած թղթին ոչ հետք ինչ գտանի, և ոչ այլ յիշատակութիւն: Բայց որովհետև մինչ չն ցարդ ոչ դժ կարաց պատմաբանօրէն ապացուցանել զայս, այս պատճառաւ նո-ցա կարծիքն ևս միշտ ենթադրութիւն հա-մարելի է և ոչ թէ ճշմարտութիւն: Այս կէտերս չկարացին նոցա ապացուցանել, որովհետև այնպիսի բան մի իրօք չէ կա-տարուած. բայց ես յուսած նոցա կար-ծեաց Հակոտակ իրողութիւններ յայտնել, որ իրօք կան և չեն ինչ եղջերուաբար:

Եսխաղիշատակեալ ձեռագրերէն ար-դարեւ երկուք միայն, յորոց ընդօրինակե-ցան մատուցարանիս 'ի Ի. և ԻԹ. Ճառ-ընտիրներն, կը պարունակեն 'ի վերջ կոյս թղթոյն Մ. Խորենացոյ մի և նոյն յիշա-

տակարանն, յորում կ'ըստի թէ սոյն թուղ-թըս գտնուեցաւ 'ի մատենադարանս Սա-նահին վանսն և Ատուկ հրամանաւ ընդ-օրինակեցաւ, առ 'ի դնել առնթր պատ-կերի Տիրամօրն, որ նմա վիճակեցաւ: Չէ մարթ բսել թէ ուրեմն վերջինս՝ յառաջնոյ անտի օրինակեցաւ, առանց չիօթելոյ Տի-րամօր պատմութեան գրութեան ժամանա-կամիջոցը, յիշատակարանի գրութեան ժա-մանակամիջոցին հետ: Արդ նախ և առաջ տարբեր Հանգամանքներ¹ կը յիշուին առաջինն յիշատակարանին մէջ, զորս կա-րելի չէ գտանել 'ի վերջնումս. այսպէս և փոխադարձաբար: Բ. նոցա մէջ պարու-նակիալ թղթոց վերնագրերը² բոլորովին տարբեր են յիսարմէ և տարբեր պարա-գաներ կը յայտնեն: Ուրեմն ինչպէս կը տանենն ընթերցողը ԻԹ. Ճառարտի մէջ գտնուած թղթոյն վերնագրին երեք մասէ կը բաղկանայ և երեք տարբեր հեղինակու-թեանց վերաբերելու ենք: Առաջին մասը՝ այսինքն է մինչև «ամր Տեստ» Բովճ. Ման-դոպունեցոյ յաւտը տօնի փոխման Տիրա-ւոր ներդրի մը վերնագիր է: Երկրորդը՝ որ կը լիննայ «Ո՛վ երբ 'ի Հայք» Մ. Խո-րենացոյ առ Սահակ գրած թղթին վերնա-գիրն է, զոր Մանդակունին 'ի մէջ եբեր 'ի բարոգութեան իրում, և կամ աւելի հա-ւանակաւ՝ պատճառաւ գիրտի Տիրամօր պատմութեան և կարգաւորելոյն զայն 'ի Տոնապատճառս և Յայսմաուրս: Իսկ եր-րորդ մասը՝ յետնապոյն եկեղեցականի մի է առ հոգևոր առաջնորդին իւր, զոր «պար-կնչտու թիան իւրոյ պատճառ» կ'անուանէ: Իսկ ԻԹ. Ճառարտի վերնագիրն է պարզ Տիրամօր պատկերի պատմութեան մակ-դիրն և ոչ այլ ինչ:

ԻԹ. Ճառարտիցը՝ յիշատակարանին թուա-կանէն (1054) գատւելով, թէպէտ և հնա-գոյն երեւի, սակայն ես համոզուած եմ թէ ԻԹ. Ճառարտի բնագիրն և կամ թէ նորա

1. ԻԹ. Ճառարտի մէջ կը յիշուի Սանահնեցի կրօ-նաւորներ Իրեւ գտել և զբէր — ասի լինել 'ի խոջ Հոյսոյ 'ի զաւառէն Հոյսոյ Զոյոյ, 'ի համբաւեալ Սխաւէն Սա-նահին կողմեալ — յետոյ յիշին Սննդեղիմայ շորս որդիքն յանուանէ, և այլն և այլն: Իսկ ԻԹ. Ճառ-ընտիր մէջ ընդհակառակ Ստուի կը յիշուի Իրեւ որո-նող և գտել Խորենացոյ թղթին. «'ի ձեռն մեծագոյն պարգեաց և զորք ձեռին հայցն 'ի նոցուն» (այսինքն է Սանահին վանքի միաբաններէն). իսկ միւս հանգա-մանքները կը պակսին:

2. Առաջինն է. «Բ-Կ. Մանդոպունեցոյ առ-ցեալ պատմութեան և բխար քննման Աստուածածնի և Տր Տեստն» — «Թէ որդեւ եղն Գեորգի, իմ որդեւ Շորենեան անա-բար պարտել է ի յոյն և քառա Հոյսոյ. իմ յոյք յեռն և իմ բի մէ եղն պարտաւ Ինդրին իմ մէ Եբել է

Հոյս» — «Զայս մեզ ստուգաբանեց մեծ իմաստա-սերն այլն Ատուցոյ Մովսէս. և կարգեաց մի բառ միւ-նէ: զի անպիտան հայրենածովք 'ի լոյս մտաց աշխարհ և հաստատեցան զայս քեզ մէ Եբելի պարտութեան Բա-րդ պարտաւ. և սքտի մտաց ուղղակի հաստատեցան զհասան. զի յաբուսած պատմութեանս և մի վարկաւ պոյն որդեւ միւս յառցանին ինչ 'ի մասն իմն հարեանցի զբողոքարութեան համարեցայ. զի մի յանհարին խոր խորտա անկախիցն. այլ 'ի վեր մարդելով զմիտաց աւերանս զուտելին փրկութեան մերոյ» 1: «Հրապրեալ սուրբ կոյսն 'ի փոխումս» 2 — իսկ վերջոյն է. «Մովսէ-սի Խորենացոյ, մեծի իմաստասիրի, պատմութիւն յա-ղագ պիտման Աստուածածնին և Եկաբեալ պատկեր անաբարն, զոր եթող սքտուին նշխար, վասն կենաց աշխարհի» 3: «Հրապրեալ սուրբ կոյսն» 4...

բեր վերնագրով¹, որ եթէ ի՛ր և ի՛թ. ճառ-
ընտրենքու մէջ եղած ըլլար է՛. Ներսէս
օրինակած կը լինէր: Առաջին ճառը գիտ-
մամբ վերագրուած է յանուն Չաքարիա
կաթողիկոսի և Ս. Խորենացւոյ, որովհե-
տեւ Չաքարիա իւր յատուկ քարոզովը և
մեկնաբանութեամբ Տիրամօր պատկերի
պատմութիւնն երկրորդած է ուրիշ մի առ-
թի մէջ. դարձեալ գիտմամբ երկրորդ վեր-
նագրին մէջ Մովսիսի անունը գրուած չէ,
վասնի զինորա թղթոյն շարունակութիւնն է
այս:

Մերատայ Բ. Որինակի մէջ չիք յիշատա-
կարան և ոչ իսկ տեղի գրութեան նշանա-
կուած: Անոր մէջ պարենակուած կրկին
թղթերն, այսինքն է ՍաՀ. Արծրունւոյ առ
Մովսէս և սորայս առ նա, գոցցեն կար-
ծիս տան թէ Չ. ճառընտրէն կամ նորա
նախկին օրինակէն գաղափարեալ լինին.
սակայն վերջոյս, այսինքն է Չ. ճառըն-
տրի թղթոց վերնագիրներն ՝ տարբեր են
յառաջնոյն. մանաւանդ թէ Մերատայ Բ
օրինակի առաջին թուղթը առանց վերնա-
գրի եղած պիտի լինի (գէթ սորա օրինա-
կութեան ժամանակ), վասն զի մի ոմն 'ի
Հարց մերոց յերկրակ թուի: իսկ եր-
կրորդ թղթոյն (եթէ չիցէ և այս յետոյ ե-
զեալ) է այս. « Պատասխանի բոլորն Սահա-

ոսս սրբոյ Նշանիս Հոգեւորայ: Արք. ցանկացող եղեալ
իմ այս ճառամակարաց ցեղաւոր զանձիւք և յերկե-
նային մանանային զոր լաւաշուտւ սրբոց վարդապե-
տաց » ... :

1. « Թուրքոյն վերնագիրն է. « Չաքարիայի Հայոց
կաթողիկոսի և Մովս. Բերթաղաւոր յասացեալ 'ի փո-
խուսն աստուածամարտի և վասն պատկերի նորին » :
Եւ զի սկիբ « Արարին արարածոց, և այլն » : Այս ընդ
արձակ ճառին անմիջապէս կը յաջորդէ երկրորդը, ա-
բոյ վերնագիրն է. « Յաղագս Պատկերի Սրբունայն » :
Հրաւիրեալ, և այլն » ... :

2. « Թուրք Սահակայ Արծրունեաց իշխանին առ ե-
րանելի վարդապետն Մովսէս Խորենացի » : իսկ Մով-
սիսի Պատասխանուն վերնագիրն է. « Պատասխանի
թղթոյն Սահակայ, յորում և քանց մարգարէական, և
վասն փոխան Սատուածածինին ին ՚բղիթ Ընդհնա
սուրբոյ տիւր զորդիւնն 'ի փայն, և ին ՚բղի յետն և զնշ-
եմ զազգած ինքոյն, 'իսկ ին ՚բղի ին ՚բղի » :
Ինչպէս կը տեսնենք ընթերցող վերնագիրս զերկին մա-
սը, զոր տարբեր գրով նշանակեցի: նոյն ըլլալով ի՛ր.
ճառընտրի Մանգուկունու ճառի վերնագիրն երկրորդ
մասին նոս, վերապի կը նստասուէ իմ նախընթաց
ենթադրութիւնս այն մասի վերաբերութեամբ. այս-
պէս թէ էր մակդիր պատմութեան Տիրամօր պատ-
կերին գրելոյ 'ի Մովսէսէ:

3. « Եսմիմամ եղէ Ժողով սուրբ առաքելոցն յիւրա-
քանչիւր վերակաց, աստուածամարալ սքանչելի զարու-
թութեամբ 'ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, յատոր ուր-
բաժու. և նա ինչեանք պահեցին անտարբերութեամբ

կայ Արծրունայ, յորում ևն քանք մարգա-
րեականք, և պատմութիւն վասն սուրբ պատ-
կերին Տիրամօրն 'ի Ս. Խորենացոյ արտա-
յայտեալ » : Վերջին թղթոյն վերջի մա-
սը « Հրաւիրեալ » և այլն, ցվիբը պակասա-
ւոր է, որ նորա բնագրին հնագոյն լինելոյ
նշան մի է :

Բարիգի արքունական մատենադարանի
16 թիւ գրչագիր բայց մեծայարգ մատենա-
նքն, թէպէտ անթուական և ուր գրուած
լինեն սրբանկի չի գիտցուիր, բայց ԺԱ.
գարու զիջեր և ԺԲ սկիզբը հաւանորին
գրուած պիտի լինի, ըստ ականատես վը-
կայութեան Հ. Ղևոնդ Ալիշանի: Այս ձե-
ռագիրս ժամանակի և բնութեան ոմնխնայ
հարուածոց ենթարկուելով հատուկոր
հատուած մը միայն կ'ընծայէ միւլ Մ. Խո-
րենացւոյ թղթին: Սակայն այս նոր հա-
տուածս², որոյ վերնագիրն է. « վասն Սրբ-
քանայ Սատուածածին և նորին Պատկերի,
որ 'ի Հոգևաց վասն » , և կը յաջորդէ յետ
քանից Խորենացւոյ « Այսպիսեալ և զար-
ձայց 'ի խնդիր սրբոյ պատկերին », վն-
րոյիչիալ ձևազարաց մէջ կը պակսի. նա
կը ցուցնէ թէ ոչ միայն անոնցմէ ոչ միոյն
և ոչ միւսոյն ընդօրինակութիւն է, այլ թէ
սորա բնագիր օրինակն գուցէ ամենէն հը-
նագոյնն էր. և թէ այս ձեռագիրս գրուե-

մինչև ցնդն ուրբաթն, 'ի պատիւ փառաւորութեան
յուղարկման Սրբունայն. և ապա եղեալ անաւթ փայ-
տեղն 'ի սուրբ երես իւր Սրբունին, աղաքանալ սուրբ
առաքելոցն, զի մի լիցին զիկեալք 'ի սուրբ երեսացն
տեսնեն, կերպարաւ սուրբ պատկերն յանաւթ փայ-
տեղն իբրև զիւր պատկերն: իսկ սուրբ պատկերն
նմանակեալ պանշեղեակք եղեալ, յորում փոխեցաւ աս
որգին իւր միաժոյն, անմահ և անապական եղեալ, սքան-
ցան առաքելոցն յիւրաքանչիւր վերակա:

Իսկ մի ոմն 'ի սպասաւորաց Սրբունայն' անուանա-
կողութեամբ կեռն Նոյի' Նոյնիւր անուն կ'ընկեալ.
սո զնաց զկնի սուրբ առաքելոյն Թովմայի 'ի Հնգիկս.
և անդ զերեսուն սուր պահէր պահս Սրբունայն. զի ե-
րեսուն սուրբ յառաջ ապա Սրբունին զքովան իւր:
Ուսան և կնայք Հնգիկս պահէր զերեսուն սուր: իսկ
պատկեր Սրբունայն եղէ. մէնսի
(Բարեպետեան), 'ի կնան իւրեանց ընդ իւրեանս
պահէին. և զին կատարման նոցա անպայտ եղէ:

Դարձեալ պիտի ՎկՄ մասն 'ի կատարման սուրբ ա-
ռաքելոցն, յորում յաջորդեաց զաթոռ առաքելական
սուրբ զիջիւր Հայոց լուսաւորին, յիւրանչ նոցա 'ի
վերապէն, ասն լինէր շրջաճառ սուրբ զաթիւրն պահ-
ելի լուսոյ ծագման յաշխարհին Անառապեալ 'ի Խո-
րանք վիճաւ տեղին' Հոգեւոյ վասն անուանեալ տեղ-
ւոյն և սրբոյն զիջիւրն կանակ 'ի անդին, հասարակ
զտեմք Բնական Սրբունայն. և իւրով իսկ անանա-
ւարեն էկեղեցի յանուն սուրբ Կուսին, անուանելով
Աստուածածինն:

Իսկ զարմանութիւն սուրբ պատկերին' թէ սրբեա

ցաւ Հաւանքունն 'ի Զրկչոյիկ¹ վանս, և կամ այն վանաց Հնազոյն ձեռագրէ մը, զոր թուի ցուցանել Հատուածէն վերջ գրուած յիշատակարանն, զոր լից առաջ մէջ բերի 'ի ծանօթութեան անդ: Արդ այն հակիրճ բայց մեծայարգ տողերն երկու ծածկեալ, մանաւանդ թէ յանկրաւի 'ի լուծութիւն գատապարտուած ճշմարտութիւններ կը յայտնեն, բարձրաբարձաւ վկայ յարուցանելով մեր կարծեաց, այսինքն՝ թէ այս վերնագիրս էր արգարեւ մակդիր թղթոյն գրելոյ անդուստ 'ի վերուստ 'ի խորենացոյ, զոր յանուն Մանդակունւոյ վերագրուած ճառի գրիչն և Զ. Զաքարոսի գրիչը Հատաւարմութեամբ և անաղարտ պաշնցին՝ 'ի յաւելուին նորանոր Հանգամանս: Բ. Հոգեաց վանքի Տիրամօր պատկերի պատմութիւնը ոչ չինծու է և ոչ այլ Ժ. Վ. գրուին մէջ 'ի Մանուկին գրուած, առաջին անգամ. այլ թէ էր ստուգու գործ պատմաւոր Հայոց Մ. Խորենացոյ: Նորա Հնազոյն օրինակն կամ լաւ ևս աղբիւրն ինքեան՝ Զրկչոյիկի Հնաւանդ պատմութեան և յիշատակարանաց մէջ օրոնելի է և ոչ թէ Մանուկին օր Ժ. գրուին Հագիւ գոյութիւն ունէր: Իւ յիրաւի վերոյգրեալ յիշատակարանէն անմիջապէս յետոյ Տիրամօր պատկերի պատմութեան վերնագիրն² նորա ծանօթ «Հրաւիրեալ սուրբ կոյսն» Հատուածով յաջորդեմ իսկ՝ զայս թուի ցուցանել: Գ. Բարիզու մատենադարանի 46 թիւ Մեծի Տօնականին ՃԼ ճառին մէջ (ըստ ցանկին Վիլիֆորուայի) գրուած է. «Յայտալ սուրբ և նկարեալ տերունական պատկերին 'ի Դատաւարակի սրբոյ»: Կը յիշուի անդ և Հոգեաց վանքի Տիրամօր պատկերն այսպէս. «Եւ

պատկեր Տիրամօրն առաջեաց 'ի ձեռն Բար. զոգովն սի առաքելոյ՝ լուսաւորել զՀայաստան, զի առաքեալը ինդրեցին յԱստուածամօրէն 'ի ժամանակի փոխման իւրոյ ըզկենդանագիր պատկերին սուրբ. և զտալիս յոր կայր հանդերձն Յիսուսի, զպատանքն, զվարձակն, և զպատան փշեայ, և այլն... Հրամանաւ Տեառն միւրոյ 'ի ձեռս Սուրբ Կուսին տալով յորդին իւր յաւտարանինն իրովանէն, և նա տարաւ յԵփեսոս»... Յետոյ կը յարէ. «Զոր և յիւրեմն տեղուր րովանդակեալ տաացք»... Իցէ՛ մարթասիլ թէ գտանէր յայսմ մատենի այն ամենայն, բայց Համայնածախ Կոնոսի գրչատի ճիշտանն իրեն զոչ եղաւ. չկարէին Հատաւարել: Այլ զայս միայն կարեմ Հետեցընել թէ այս ձեռագրիս աւանդածներն Համայն լինելով Մ. Խորենացոյ աւանդածին, կամ այն է թէ նորա անսկիւն օրինակի մէջ ևս կայր ամբողջ Խորենացոյ առ Սալ. Արծրունի գրած թուղթն, և կամ մի այլ և մեզ բոլորովին անծանօթ օրինակ եղած պիտի լինի, յորում՝ տփին, Յիսուսի Հանդերձն, պատմանաց, վարձամակին և փշեայ պատկին մանրամասն պատմութիւն կը պարունակուէր, որը յայսմ կը պակասին:

Որքանից ցայս վայր ձեռագրաց վրայ եղած քննութեանն տեսնուեցաւ՝ թէ Մ. Խորենացոյ թուղթը պարունակող ձեռագիրները՝ յամին 11054 գրուած ձեռագրէն գաղափարաւոր չեն, այլ թէ ոմանք Հնազոյն իսկ են քան զայն. ուրեմն եղապէս թիւն յայտնի: Կոչենք այսու Հետեւ 'ի Հարց և 'ի փորձ զմատենագիրս, այսինքն է այն պատմական վկաններ միայն, որը կանխե-

կամ գիտք, կամ 'ի ձեռն յըր ուրուց կամ հրք, Գրովի 'ի պատմութեան վանք՝ որ Զրկչոյիկ իսկն: Գ. Գետ ուրոց կը յաղթէ նեռեալ վերնագիրն. «Պատմութեան փոխման Մարիամու Աստուածածնի մարն Տեառն, թէ որպէս շնորհեցաւ անարատ տիպ պատկերին 'ի իւր, փայտն»:

Հարկեալ սուրբ Կոյսն 'ի փոխման առ Որդին և այլն...:

1. Զրկչոյիկ վանքը կը գտնուի յԱղուանս մերձ 'ի գիւղն Ուռնիկան: Այս վանքն Հոգեաց վանքին հաւասար, մանաւանդ թէ անտի իսկ աւելի Հնազոյն է, եթէ ըստ վկայութեան Ստեփանոսի Օրդիւնեան, և Մ. Կաղանկատուացոյ յիրաւի քրիստոնէութեան մուտքը յԱղուանս առաջ եղած է քան 'ի Հայս: Վերջին պատմագիրս (Պատմ. Աղուանից, ԳԼ Է.) կ'ըսէ թաղուս առաջինորն աշակերտ Եղիշին նշխարաց համար, թէ «Տաւրան անդադին զնշխարս նորա, ուր եղեալ էր զլուին յաւանն Ուռնիկան 'ի ձեռն սրբոյ քահանային Ստեփանոսի, և ապա անտի փոխեցին 'ի Ներսիսի (պարհն) և Միկրեմեանց) սուրբ ուխտն, որպիսի եղէ Զրկչոյիկ:

Զրկչոյիկ անուն՝ կարծեմ թէ յառաջ եկած լինի 'ի Երէկե Կամ Եւր-Լիւն Եւստիւն: Բայց նորա Միկրեմեանց վանք կոչուելոյն պատճառն յայտնի չէ. զուրէ վրայ Միկրեմեանն իշխանին և կամ Աղուանից Միկրեմեան ցիւղէ յառաջ եկած Վալարաւ արքային ժառանգութեան մի մասն լինելու աղաքաւ, և յետոյ ուրեմն այսպէս կոչեցաւ. որովհետեւ այս երկու անունաց ևս եռ յետ ժամանակաց գրուած կը համարիմ. իսկ նորա Եւնազոյն անունը մոռցուած է: Իսկ զառնալով Եղիշին թաց ըսածիս, կը տեսնուի աղաքին. այժմ նոյն Վալարաւ անց գերեզմանն և ուրիշ բազմաթիւ առաջնորդաց, իշխանաց և մէկեաց զամբաններ ևս: Այս բանն ապացոյց է նորա կանգուն և չէն լինելուն ցփրել կոյս Ժե զարու գուցէ և այսր: Արձանագրութեանց մասին կը զրկուի զընթերցողա Չլալեանի Ճեւոպարհուր-Գրովեան 'ի Մեծի Հայտարար. ապ. 'ի Տփլիս, 1842:

2. Որ է. «Պատմութեան փոխման Մարիամու Աստուածածնի մարն Տեառն, թէ որպէս շնորհեցաւ անարատ տիպ պատկերին 'ի փայտն»:

ցին քան զգարն յԱ, կամ զէթ ապրէին յայնմ դարու . որովհետեւ վերջնոց վկայութիւնն՝ ամենեւին նշանակութիւն չունի այս ձեռնարկութեան մէջ :

Յովհաննէս կամ Սարկաւագ վարդապետ, որ ծաղկեցաւ 'ի վերջին կէս յԱ դարու և որոյ վկայութիւնն մեծ կէտ ունի, պատկերամարտից զէմ գրած ճառի մէջ այսպէս կ'ըսէ . « Այլ զարթոյ և գլխաւորաւորաբար կուսին ամենաշնորհ պատկեր, զտունաւն, որպէս ապի հաստատութեամբ, ինկորդացն զայն երանելի տաքիլոցն, առաւել ամենեւցուն սրբոյ համարեմ, և երկրբարկութեամբ որպէս զմօր Տեառն զորպէս պատկերի » : Գրիգոր Նարեկացի¹ 'ի յժ դարու նոյն պատկերը կ'անկարկէ յասանն . « Մուրհրդինեցի արժանապատիւ քոսմ պատկերի » :

Ի ճառն ՃԻԳ. մեծի Տեառականն Բարեգու, 46 թիւ, կայ . « Երանելոյն Սիմոնի² սուրբ և ընտրեալ վարդապետի, ասացեալ պատճառս Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի և թէ որպէս կարգեաց զյիշատակ սուրբ Մկրտչին և Կ. Յովհաննու և զԱթանազիոսայ » : Անձնութիւն հեղինակս այսպէս կը համարուէ Տիրամօր պատկերի պատմութիւնն համաձայն թղթոյն Մ. Խորենացոյ և բոա առ բոա . « Էշ յորձմ կ'ամենա լուսաւորածամայրն առնելոյ զնոցին 'ի ձեռն իրոյն իւրոյ Աստուծոյ մերոյ, փայտ կ'սպասիս ձեռնացեալ Յովհաննէս աւետարանիչն, զի յիցէ 'ի վերայ պատկերին իւրոյ եշխար յիշատակի մեզն ձեռն, և կատարեալ զիւրիորն Տիրամօրն առնելուց զնոցին 'ի ձեռն Աստուծոյ : Էշ Բարդուղիմէոս ոչ ժամանակ 'ի վտիւնսն սրբոյ կուսին, պարզեցեցին նմա առաքելաբն զպատկերատիպն սուրբ, և այլն » :

1. Ի քանն զովնախոյ սուրբ Աստուածածինն :

2. Սիմոնս այս Սիւնականն է արդեօք, որոյ հասարակ զ'ըսուի՝ զաղաւթն զորեց իւղեկապատմով ճառս, թէ միայնակացն, որ կեաց 'ի յժ դարուն : Եւ վերջինս աւելի նշանակաւ կը համարել, եթէ այն ճառի մէջ գետ աւելի հնութեան բնադրոյն լընտէի : Սակայն նորաւոր յատուկ անուանք և տեղեկութիւնք, հայերէն օտար տառապարտութիւնք անուանց, ճաշարարութիւնք և օտարամտութիւնք կը թուին ցուցանել թէ կամ հնազանդաւ օտարախաբհի մի էր և կամ օտար աղբիւրէ մի հանած է իւր աւանդութիւնքը : Եւ ճաշարարութիւնք լինել 'ի Պարսկաստան բնակող Հայաց երեցն Սիմոն, որ հաւատոյ դաստիարակեան համար եկաւ 'ի Հայաստանիս իւրաքանչիւր անուանքն Բաբելէ և տարաւ սորա շրջաբերական թուղթը առ պարկաբանի Հայս, 'ի զգուշութիւն յաղանջոյն Նեստորականաց . Տես Բ. Թուղթ :

3. Թեպէտ և Միսրոպայ Երեմիոս անուամբ ճանչցուած է Ս. Ներսիսի պատմութիւնին որ կ'ապրէր 967ին, սակայն ինչպէս նա ինքն կը խոստովանի (Միսրոպ Հայկ. Զ. էջ 138) « Կապուցաւ արար զգիրս զայս 'ի

Մեծին Ներսիսի պարթեի Պատմութեան հեղինակն³ պատմելով մեծագործ և մեծաշուն հայրապետիս սրբոյ գործերը՝ կ'ըսէ . « Յետ այնորիկ առեալ զնոսա (զուրուկ, և այլն) ազդեցութեամբ Սուրբ Հոգոյն և տաւառ 'ի գաւառն Անճառացեաց 'ի պատկեր սրբոյ Աստուածածինին, զոր էր քերական առաքելայն Բարդուղիմէոսի, և յինկայ զիկեղեցին 'ի նոյն տեղոյ յանուն նորա » : Ընթերցողք իսկ քաջ կ'իմանան անշուշտ այս խօսքերս Մ. Խորենացիէն կը քաղէ հեղինակս . վասն զի տաւառաւորապէս չէ մարթ գտանել զայստաւառ 'իսկ, Բայց 'ի սոցանէ՝ Զարքարիս Կարթողիկոսն իսկ և Յովհան Մանգարիտին ևս, ինչպէս կ'անխաւ տեսանք, 'ի մէջ բերած են Մովսիսի Խորենացոյ անուամբ Տիրամօր պատկերի պատմութիւնն : Այսպէս ուրեմն մետատարկութիւն դարէն 'ի վեր անդր ընթանալով կը հասնինք մինչև ցեղաւոր Ռարեմն չեմ սխալիր այսպէս եզրակացնել իմ ձեռնարկութիւնս . Բայոր վերայի՜նայ մատենագրաց վկայութիւնք՝ ոչ միայն պատմական պարագայից մէջ, այլ նոյն իսկ բազում ուրիշ թաւ առ թաւ նոյն են ընդ բանից թղթոյն Մ. Խորենացոյ, իսկ այդ Մ. Խորենացիին առաջ լի յիշուի 'ի Հայս այլ ոչ մատենագիր՝ որ Հոգեաց վանից Տիրամօր պատկերին պատմութիւնն իրած լինի, մանաւանդ թէ այն վանքի անունն իսկ լիջիւր որ . (զի փաստոս Բուզանդ Թագէտս առաքելոյն և Սանատրիկոյ պատմութեան համար կ'ըսէ « այն ամենայն 'ի ձեռն այլոց գրեցան » . Բայց Բարդուղիմէոսն առաքելոյն և Տիրամօր պատկերի մասին բան մ'այլ չի գուրցեր), ուրեմն պետք է Մ. Խորենացոյ ընծայել այն բոլորն որոնք կը համաձայնեցին նորա միտքովն⁴ ևս, երբ լեւք ուղեր այնքան ակն

Հայոց ճանաչողաց գրոյ » . այլուր (յէջ 139) կը կրկնէ . « Հանեալ զայն Աբեղիտէ քրոջ Հայոց ճանաչողաց զառաքելոյն » : Արդ ըստ վկայութեան թուղթ . Միսրոպայ, էջ 70 և այլուր, հեղինակ Աբեղիտէ գրոյ՝ էին Աբեղիտէ Միսրոպայը և ապակեալ Անճառացի, Մանգարի Կարթողիկոս և եղբայր նորա Մովսէս : Իսկ ըստ կարծեաց դիւանագետաց Ս. Գալուցայ յիշատակէմ, կ'ըսուի թէ Մ. Խորենացոյ միայն վերագրուած է Ներսիսի պատմութիւնը : Սակայն ոչ ոք և իցէ՝ այս յայտնի է թէ ոսկեղարու գրել է, մաքուր յարաբանութեամբ : Մի մի կրօնագիր գրուածքին կը կարկեն անդ Գնեւայ, Փասան, ձեռագ . Մեծին Ներսիսի և Մուշեղայ արկածին նկարագիրը : Դառն կետադրբարկան են կարիւրաւոր հայ նախարարութեանց զինանախան անուանք ցանկն :

4. Յիշուի, Մ. Խորենացի կ'առնէ իւր Հայոց պատմութեան Բ. գրոյ ԼԻ զլիցին մէջ նախ թագաւոր առաքելոյն զայլուսան 'ի Հայս, նորա պատմութեան թիւնքը Աթուր գտաւոր, Սանատրիկոյ դարեն 'ի քրիստոնէութեան, կրկին ուրաքելութիւնն, և կ'ըսէ թէ « Այս ամենայն 'ի ձեռն այլոց գրեցաւ, այսինքն է Ղերբուք » :

ւոր երգս նուագած ժամանակ, Հանգոյն ելլազացոյն Յունթէոսի (որոյ համար կ'աւանդուի թէ առաքելական դասին Հետ ներկայ գտնուեցաւ Տիրամօր ննջման, լսեց Հրեշտակական մեղեքին, ներբողեց զկոյսն սուրբ և զարմացոյց զանմենեան) 'ի վեր ճնմէ, մանաւանդ թէ ինքն իսկ Հրեշտակաց բազմութեամբ Տիրամօր Հետ յերկինսյօրեւ աստուկեան խորանները կը վերափոխի և վերափոխէ զունկնդիրս: Ուստի չէ ինչ անտեղի ըսել թէ Հոգեաց վանքի հրաշալագործ պատկերին Հետ նաև անոր բուն օրինակն, այսինքն է՝ զերանաւէտ կոյսն ևս տեսած ըլլայ յանուրջն սրտին: Դնորհալի ևս 'ի սրբութեան և բանաստեղծական թռչնաօր զերապանծ, և և Գ. Կանոնաց յօրինմամբ՝ ուզած է Քերթողահօր Հետոցն Հետեւել, բայց բազմօր 'ի ստոր մնայ: Անտարակոյս փոխման Ա. Կանոնը խորեն նացոյցն է, զի ամենայն օրինակը՝ բաց 'ի միոյն՝ որ Գ. Մանդակունւոյ ընծայէ՝ զայն, նորա անունը կը կրեն. իսկ արդ այն չափականը Տիրամօր պատկերի պատմութեան համաձայն չինուած է, ուրիմն ինչպէս առաջինն այսպէս և վերջինս՝ արգասիք համարելու ենք Մովսիսի սիրազեղ Հանձնարոյն. և շատ հաւանական է թէ առաջինէն ներշնչուած ըլլայ բարեպաշտ Իշխանն Արժորունեաց յանձնելու նմա գրել զվերջինը: Արդ ինչպէս Տիրամօր վերափոխման կանոնին, այսպէս և նորա վանքի բնութիւնն պատմ.

1. Յայտ՝ 'ի բերանոյ Աստուածամօրն կ'ըստի առ Գովհանէս թէ. « Զօր ննջման իմոյ արասի՛րք 'ի փառս անուան Տեառն Աստածոյն իմոյ », Յետոյ Ս. Պետրոսի խօսել տալով առ Տերմայրն կ'ըստէ. « Տօնելով զյիշատակ ննջման և փոխման օր, որպէս կարգադրել առ եկեղեցին », և Ս. Պողոսի յայտնէ. « Պարս է մեզ ըզ՝ Տօն վերափոխման նորա կատարել սուղմայիւրք և օրհնաւթնամբ, թէ 'ի տեղւոյ ինչպառեալ Արքունայն նորոգել եկեղեցիք և անուանել Աստուածածին, որպէս զի անունն իսկ երևեցուցէ զխորհրդոյս զօրութիւնն »:

Այս պատմութիւնէս կ'ստուռ Զաքարիա կաթողիկոս յայտնէ 'ի ճառի անդ ննջման, թէ « Առաջինքն կարգադրել արձանացուցին զիշխատակ նորա յՕգոստոս ամսոյ ասան և ինչդ »: Այսպէս նաև Մ. Խորենացոյ չեռտեղեղ խոսքերը, թէ « Այն ինիարկեալ սուրբ առաքեալն զինն տաճարի Արքունայն... և շինեալ եկեղեցիք փոքրաւոյն, և անուանեաց զնա Սուրբ Աստուածածին... և անուանէ զտեղին Հոգեաց վանս յանուան սիրամօրն և սուրբ կուսին »: Բայց Տիրամօր անուանէն Հոգեաց վանք անուան ինչպէս կարել ծագել, այս բանս քիչ մը կը կապուի, և կրնայի՞նք տարակուսել թէ զպատկա միջոյն մի կայ, եթէ ծանօթ չլինէր մեզ խորեն նացուց կամուռտ խրթնաբանութիւնը, որոյ պարզապէս սարգասիք կամարիլի է:

2. Առաջանալի երկրորդ մի է այս ըստ ինքեան, զի Յովն. Դամասկոսի թէ Տիրամօր ննջման ճառին մէջ և թէ յերեսին ճառն զորս գրեց ընդգէժ պատկերամար

մութեան մի մասին, այսինքն է՝ առաքելոց համախմբելոյն, Աստուածամօր ննջման և փոխման, և նոցանէ միոյն պակասելոյն, և այլն, պէտք է աղբիւր ասել Արիպապաշտցոյն առ Տիտոս գրած թուիւն և Դիկուհիմոսի ընծայուածն ¹ « Յուդաա երկուսեան կուսին »: Սակայն ամենայնորէ պատկերին նկարուելոյն, Բարթողիմէոսի ձեռքով զայն 'ի Հայս բերուելոյն և անոր նախընթաց և Հետագայ պատմական ատենադատեանց աղբիւրն՝ Հարկ է դնել կամ զազգային Հին աւանդութիւնս և կամ զասորի մատենագիրս. որովհետեւ ոչ Դիոնեսիոս և ոչ այլ ոք 'ի Յունաց ² յիշեն բնաւ զիկապարիս պատկեր Տիրամօր: — Եղնք փոխանակ Բարթողիմէոսի զԹագէտոս ասեն ոչ ժամանեալ 'ի ննջման կուսին. թէպէտ և այս բանս ուղղակի չի հակառակիր ոչ Դիոնեսիոսի և ոչ ալ Մ. Խորենացոյ, վասն զի առաջինն յանունէն չի յիշեր զբացակայ առաքելայն. իսկ վերջինն որիչ կ'ըսէ թէ Բարթողիմէոս թագէտնէն վերջ եկաւ 'ի Հայս և թէ զնա նահատակուած գտնելով՝ կալաւ զվիճակ նորա: — Բայտ վկայութեանս Դիկեփորի՝ ³ Յուստինիանոսի ժամանակ, իսկ ըստ այլոց Մօրիկ կայսեր ժամանակ, Հազար ուրեմն սահմանեցաւ առ Յոյնս Տօն Փոխման կուսին, իսկ առ Հատինս Մերգիոս Ա. կը յիշէ՝ ⁴ զառաջինն ըզ՝ Տօն Փոխման յեղ գարու. բայց նորա հաստատութիւնն եղաւ յամին 847 'ի սրբա-

տից, բնաւ չի յիշել Հոգեաց վանքի Տիրամօր պատկերին: Բայց ես յիշելով նորա նպատակն և այլ պարագայս՝ բնաւ չեմ զարմանար: Դիւթ ձեռնարկութեան Դամասկոսացոյն և նպատակ՝ էր սահմանել զհմարիտ իմաստ յարգութեան պատկերաց ընդանուր, և հաստատել զայն վկայութեամբ աստուածային գրոց, բնաւք Հարց արեց և բանական փաստով. ինչպէս նիւթ պատկերամարից կամ պատկերամարտութիւնն ինքն ինքն էր սկզբանց խնդիր և ոչ թէ պատմութեան: — Դարձեալ ինչպէս ես կ'ըսէ Ա. Ճառին մէջ, պատկերամարտը իսկ Տեառն մերոյ և նորա մօր պատկերի յարգութիւնը կ'ընդունին զէթ մա երեսս, ուստի մասնաւոր հարկ մի չկար յիշելու: Եւ ոչ միայն Հոգեաց վանքի պատկերը չի յիշել, այլ և ոչ մին 'ի հրաշալագործ պատկերաց անոր, զորս աւանդութիւնն սաղաք Ղուկաս Աւետարանչին կ'ընծայէ: Ուստի այս երեւութեւն չէ մարթ տարակուսել այն պատկերի զարդիւթեան վրայ, զոր Դամասկոսացոյն թէ ժամանակակից և թէ զարեւով վերջ եկող ստանդարտ մտտեանակերպ ստեղ յիշեն: Սակայն ես անուղղակի յիշատակութիւն մի կը համարեմ Տիրամօր պատկերին Ս. Բարսեղ ընդգէժ Արիփիղոսի գրած խոսքերը, զոր նա 'ի մէջ ընքէ այսպէս, թէ « Ի իշտաց հնչեալ զարիւն զպօրիկս հաստատելով 'ի յառաեւելուն ընկալաւ յառաեւելուն »:

3. Պատմութիւն. գրեց ժԸ. ԳԼ. 28:

4. Ի Հրամանագրէ Մեծին կարգին և 'ի ԼԶ. կանոն ժողովոյն Մոզուսեայն:

զան Քառանայապետէն Իւսոն Չորորդէ :
Իսկ 'ի Հայո՝ անդտին 'ի Դ զարէ և
անդր կը պատուուէր Տիրամօր պատկերն
'ի Նոզեաց ¹ փան հանգկերձ վերափոխման

1. Յերախ, այն ժամանակներէն ի վեր սկսաւ այս
վանքս մեծ ուխտատեղի լինել երբ հիմնադրուի Հայաս-
տանը զատախինն ողնունց իւր առաքեալը և բացաւ
իւր խաւարեալ աշներն ի սքանչելի լոյս աւետարանա-
կան վարդապետութեան : Եւսկայն Տիրամօր իրողագործ
պատկերն, Բարթողոմէոս առաքելոյն յիշատակը և մեր
առաքելաշնորհ խոր հաստատութիւնը իսկ զհետէ ա-
ւելի անուանել և նուիրական գործերին զան յէջն
մովթեան Հայաստանի : Հայոց առաջին զարձէն 'ի քրիս-
տոնէութիւն ցերկորոն, այս վանքս Թէպէտ և անյուր,
բայց Ռայց իբրև վաւարան քրիստոնական կաւատոց :
Աստաւորուին ցՄեծն Տրդատ Իրարոս յաշորեղ ին-
թանոս թաղաւորը մեր, թէպէտ և էին ջրմը պաշտպան
անհատական զից, սակայն, նոցա ուղղակի նշանակը
մի իւր յիշեր պատմութիւն ընդդէմ քրիստոնէից : Ուս-
տի Բարթողոմէոս առաքելով փկանէր և Աննաացեաց
զատուի պաշտպան և բարխոս Տիրամօր պատկերն ու-
նեցաւ, զէթ 'ի ծառնէլ, յերկուց սեղել ևս իւր յերմ
պաշտօնաւորացը : Եւրա նախկին ճգնաշրջ եղան յառա-
կան սեռէ Ծառնի, Ուրգաթա և Մաւրթի. իսկ յիզական
սեռէ՝ Մարիամով, Աննայի և Մարիամի անուանը
միայն մեզի ծանօթ են ի թղթոյ անկի Մովսէսի : Ծա-
ռնի միայն է նշակական անու. իսկ միւսներն՝ պարսիկ
և ասորի-հրէական անուններ են : Երբորը զարուս վեր-
ջի կէսին բաւական բազմութիւն էին Նոզեաց վանքի
իրանձնաց. և յարաբերութիւն ունէին Առթիւնի և
Պարակաստանի քրիստոնէից նաւ : Յերախ, 'ի Մանու-
կապարանին Իշխմանի կը գտնուի 'ի իջ Մանուկանին
Հայոց՝ Մաւրթի Ուրիսին Յովնանէսի սորունն ձեռ-
քով զբուսէ երեք թերթ ինն մազաղաթեաց և կրաս-
մալ Յիշատակարան մը, որ կ'ընծայէ մեզ Արտաշ Կա-
սեղի բազմաթիւ նովիւնի և առաջնորդին յառաջ
քան զերեւոյն լուսաւորելի մերայ : Զաւորեալ, որ նա-
կատակեցաւ յերուանդայ արքայէն Հայոց, ԶԻճԻՐԻՐԻ,
Արշիւրիւն և Մաւրթի յերկրէն Պարսից, Եւսկէ և Ե-
սաւրը, Դժուրիւր, որ եկաց ի ժամանակ Արշիւրիւրի
կայսեր և Վաղարշու Մանուկանին Հայոց : Յետոյ կ'ըսէ.
" Ի ժամանակս Ա. Գորգորի լեւալ եղէ քրիստոնէու-
թեան ընդ նմին և տեսուի Եկեղեցւոյ 'ի Բաթան և 'ի
Խաւարեղիս տեղով լիւսաւորէ ուրեմն Հայաստանն ևս
ունեցեր է իւր քրիստոնէից գեղատաղանդաններն եր-
բինն ժամանակի : (Տես Արարատ ամառադը. Ա. ասորի
էջ 403) : Եւսոյ համբան ասիւի կարծիք յորդորեց ըզ-
Հովորիսէ և զԿայիսնէ՝ զիսկ յերուանդանէ 'ի Հայոս,
քան թէ տեսիլքն՝ զորմէ ասէ Մ. Խորենայի : Աստու-
մով ասիւի բազմացաւ Հովորիսիանց թիւը և թէ սա-
լա առաջ ըսէ զԱ. Գորգի. Լուսաւորելի մեր եղան Հո-
ւորեաց վանքի խորշերէն ծաղկանց սերմերու պէս և զի-
մերին յՈստանն արքայի 'ի Վաղարշապատ. ոչ թէ
Գիտնախախտի նարսանութեանն փախելովով. այլ թուն
քրիստոսի և Տիրամօր պաշտելու տարածելու մեղով :
Այս բանին կարեն ապացոյց լինել Եւսմի և Մանի ա-
նունները, որ ասիւի զարակապի կամ ասորական ճր-
նուշն ունեն յանթէ ճաղովական : Բ. Սողոմոնոս Պա-
մար. 2. 8 և Պրոպիւս, զքրիստոնէութեան 'ի Պարսս
մայրենիւ իբրև առաջին պատմաւ կը յիշեն Պարսից

Տօնին, Մեծին Կերսիսի Համօր կ'ըսէ նո-
րա պատմութեան գրողը, թէ « Տարու
զիտա և 'ի գաւառն Աննաւոցեաց 'ի պատ-
կեր սրբոյ Արտուածածնին, զոր էր բերեալ

առաքելաշնորհ և տարբ անձինս, որոնց Հայոց նեւ վե-
րաբերութիւն ունէին :

Իսկ տարբ Գորգոր խոր վերապին նեղատասանա-
մեայ մթութենէն զուրս զաշով՝ բնական լուսնէ ասելի՝
Տիրամօր պատկերի սքանչելապայծառ լուսոյ տես-
լիման զմայլեցաւ (Կ'ըսէ Բարիգեան 46 մասներն
կատուածը, զոր յիշելի կանխաւ), որ երեւցաւ Ան-
նապեաց աշխարհի խորման և վիճուտ անհոյս մէջ,
Հոգեաց փանս անուանեալ : Հոն կը փայլայ Հայոց Լու-
սաւորելի, կը հաստատէ անդ եկեղեցի յարմանաւոր բը-
նակութիւն Սրբուհոյն, կողմով զայն Աստուածութիւն
կ'երեւի թէ Բարթողոմէոսի ձեռակերպը այս ժամա-
նակին ասերեալ էր : Այնուհետ նորադարձ նաւատա-
ցելոց խռնութեաց բազմութիւնն հոն սկսաւ զիմել
Աստուած ուրեմն յաշորեղ զարուց ընթացիկ նեւ մեծ և
զաւ նաև Հայ ժողովրդոց շնորհաւորութիւնը զէպ 'ի
այն ուխտատեղին. ինչպէս Տիրամօր կողմանէ այլ հր-
աշք և թշկուիթիւնք անպակաս զործեցան : Մեծն Կեր-
սիս՝ որոյ նշխարական ձեւին նեւ աշխարհայինութիւնը
ևս մեծ կ'ըլլաւ. կը ժողովէ 'ի քերականաց, յեղապրոս-
թենէ, 'ի խորք և յամուսնաց լեւալ անխմամբ բաշք
մովթիւնս բորտոյց և ուրկալ, որք զազանայն և զե-
տոց և այլ բնութեան նարուածոց յանախ զոն եղած
էին. և կը տանի 'ի Նոզեաց վանք, առ ուսա Տիրամօր
պատկերին : Ինչ սրտաւմարկ և միանգամայն անզոր
ստարաւ եղած պիտի ըլլայ անդ, ուր ամալոյ որդիք
զմայրեւ կողմին օգնութիւն ամենայն զթութեանց, և
մաքր անորդիք՝ զաւանդ առ որդիք իրեանց. պատմա-
գիրն նոցա այսպէս կ'ըսէ թէ " և բուսէին 'ի բորտու-
թենէ : Եւս նոգեարեւոյն սքանչելիաց մեծութիւնը
Հանայեր է ասել 'ի նանդէս. սակայն մեղք կարեւր ան-
տի գուշակել այն վանաց նիւթական մեծազործու-
թիւնն ևս : Կարծիք թէ ինչ սխալութիւն ի՞նչ ըսեն թէ
Ա. Հայրապետս մեծ և ընդարձակ բնակարաններ և
յոնմարաններ չիցնց անդ. այնպէս որ Հոգեաց վանքը
սյնուանեւ եղաւ ոչ միայն առաջին նիւսեղանաց, այլ
մանաւանդ թէ նիւսեղաց առան մը : Աստի կարեւր
զիւրաւ գուշակել թէ որքան մեծ եղած պիտի լինի հոն
բնակող ճգնաւորս միանակեց թիւն և զործուտութեան
ապաւորէ :

Անշուշտ ի զարուս աշխարհական պատերազմին ժա-
մանակ ևս մեծ զեր խաղաղած պիտի լինի այս վանքս
իւր վանապետութիւնով. բայց Պարսից բռնակալութիւնը
նորա նամար մեծ աւերումն պատճառեալ է : Եւսկայն
յաշորեղ զարուց մասնապարտ յիշատակութենէն կը
տեսնուի թէ 'ի յաշորեղութեան և թէ 'ի ձախաղութեան
մամանակա Ռայց անդ զթութեանց Մօր պատկերն և
Հայոց նարտաւարեալ ժողովրդեան միակ ապաստան և
միթութիւնն նա եղաւ, և Հայաստանեայց եկեղեցիք " ըզ-
կէնդանապիւրն զայն անարատ ծնողին՝ առաջի Աստու-
ծոյ արկանելով, իրենց վնասը գերութիւն ևս իւրեւ
զընէին : Արթուանց իշխանն Աստու յամին 1021, Վառ-
պրտապիւրն իշխանութեան ժողաւորութիւն իսկ իսկնեւ,
լով նազեղան, Հոգեաց վանքի Տիրամօր պատկերը պիտի
պակեց : Զարք իսկ կ'ըսուի թէ կը գտնուի անդ, բայց
կարծիք թէ ոչ երբեք նորա արժանապատկութեան վայե

Բարդղղիմէոսի առաքելոյն... և ձառառաքէր զոյսա, 'ի տեղացն յայնմիկ, որ ԿԱՏԱՐԵՆԱՍ ՅԱՄԵՄԷ մինչև ցայսօր¹ : Ս. Սահակոյ պարթևի կանոններուն մէջ ևս կայ յիշատակի տօնի Աստուածածնին : Սոյն բանը 'ի ակնարկեն և Մ. Խորենացոյ առ Սահակ Արծրունի գրած խօսքերն, եթէ յիշեն և կամուտ, « Սյլ այժմ՝ ոչ ժամանեմ առ հրաշոր իշխանսդ 'ի տեսութիւն, մինչև կատարեսցի տօն խնուհայն » : Կ'երեկ թէ կամ Արծրունեաց իշխանը այս տօնին առթիւ կը գտնուէր 'ի Հոգեաց վանն և կը հրապարէր զսրբատուն ծերունին տօնել 'ի միասին զՀոգեկաւար տօնի զայն, և կամ Մ. Խորենացի կը գտնուէր անդ յայնժամ և շէր կրնար երթալ առ իշխանն :

Սակայն նոյն ինքն Մ. Խորենացի այլուր² թուի հանել 'ի Լուսաւորիչ անգր ազգիս, մանաւանդ թէ մինչև 'ի ժամանակ անդր առաքելոյն Բարդղղիմէոսի՝ ազգային կամ Ասորւոց Հնազոյն աւանդութեան վերայ հաստատուած : Առաջին եկեղեցին որ շինեցաւ յանուն սուրբ Աստուածածնի՝ անմիջապէս յետ փոխման նորա յերկիրս, էր ըստ ընդհանուր հասանութեան յոյն և լատին աւանդութեան, 'ի Սիոն լիան և լերուս առջեմի : Չիք բանաւոր պատմառ ստորակուսելու թէ երկրորդն եղած լինի եկեղեցին Աստուածածնայ, որոստէ Մ. Խորենացի չինեալ Բարդղղիմէոսէ առաքելոյ յերկրին Սննկացեաց և 'ի Հոգեաց վանն : Արդ երկուստեան Առաքելոց ձառին չ'մէջ, որ Ս.

Գորոթէոսի կ'ընծայուի, հեղինակը կը հաստատէ Բարդղղիմէոսի 'ի Հոյս գալն և « զինքն յիշարգանա քաղաքի Հայոց Մեծոց » : Նոյնը կը հաստատեն և մասնադիւրբ³ Ասորւոց և Քաղղէացոյ, զորս 'ի մէջ ըլլէր Աստեմանի :

Մի այլ յայտնի ապացոյց է՝ Հոյսատունեաց հին եկեղեցոյ պայծառ վարդապետութիւնն Աստուածածնայ անտրատ յուր թեան մասին և մասնաւոր ջիւղմանդալութիւնն սու այն, և նուիրակն ազօքն⁵ զոր երգեն զինի Սուրբ Աստուածին : Այս վարդապետութիւնս որ մինչև 'ի վերջին դարս հազիւ բարգաւաճեցաւ և հաստատուեցաւ յարեմուտս իբրև մօտն հաւատոյ, ընդհակառակն յեկեղեցւոյ Հոյսատունեաց 'ի Ե դարէ և ոչոր արդէն իսկ քաջ բարգաւաճեալ էր : Արեմն եթէ ամենէն շուտ բարգաւաճեցաւ, այսպէս պէտք է որ շուտ ևս մօտ լինէր 'ի Հայոց : Եւ յիշուի ըստ իս առաքելական պէտքէ տակ այս տօնին հաստատութիւնն 'ի Հայոց քան թէ Լուսաւորչեան կամ Ներսիսեան, զի Լուսաւորիչն և Ներսէս Նորդեկցին զայն, զոր ընկալաւ քրիստոնէայ Հոյսատունն յառաջելոյն Բարթողիմէոյ, Սակայն եթէ այսպէս և եթէ այնպէս, միշտ պարական կը մնանք Մ. Խորենացոյ որ միայն զըտնուեցաւ 'ի մէջ տահմային պատմագրաց, որ թէ Տիրամօր Պատկերին և թէ փոխման տօնի պատկերները գրող և մանրամասնութիւնը թողուց իբրև ծածկուց գտնծ

լուց դրուածքն մէջ : Տեղական առաջնորդն և իւր ժողովորդն կ'իշխայ լաւ ուշադրութիւն ընել այնմ, որ յոյնացս այնքան դարձող ըզրուց առ ինքեան իւր գուլթն և մեծամեծ օգնութիւնը, և պահել անկորուստ, իւր սրբազան ճշմութեան պատկանելի յիշատակարանը :

1. Մեղրով Երէց. Սոփեղ Հայկ. Զ. էջ 41 :
2. Ժե. Հասարակ Բաշէյ Նոնիւն, էջ 91. օրինակեալ 'ի 46 թիւ Տեմախիան ձեռագրատան Բաղիդու :

3. Մեր ժողովորդն շատ ընտիրներու մէջ կը գտնուի այս ժառ. ճայց մասնաւոր ուշադրութիւնն արժանի է Բ. Ճառ-Բաշէյ, որ թելեւա և անթուական⁴ բոլոց ճառոցն յոյգ կ'երկի դրուծեան մէն, որ երկաթազգի և բաւլոգի խառնուրդ մի է. մանաւանդ թէ անցք ինչ յատուկ յերկաթազգէ 'ի բոլորգիր : Այս ձեռագիրս 'ի վերջ կայ ճառին վանական Գորոթէոսի՝ կը դնէ նուաեակ յիշատակարանը, որ կարէ լինել ապացոյց հաստատութեան թիցոյն : « Չպատիքի մեղ Գորոթէոս 'ի եթմառական և յերթայական ճամհաւաքեալ աւանդեց հաւեւայեթ յիշատակարանս : Գոր մէք ողակս պիտակի և զիւրեղակ զուգահաւարեալ յայտնի բազմաց արարաջ ճամհարութիւն եկեղեցական » :

Արդեղ ո՞վ էր զուգահաւարոյն և ճայ թարգմանին : Վիլյամսէրն թէ Ե. Լաւրենտի. չեմ կարող որոշել :

4. Մար-Մարտի (Աստիմարի Ե. Գ. 506) կրէւ. Cadaver S. Bartholomei, ut putant Caldaei, est in Armenia :

5. « Փառաւորեալ և օրհնեալ զիւր Սուրբ Կոյն Աստուածածնին Մարտի, ճայ Գրեմարն : Ժառ զուգահեռ Բեր Որդայ, օր և և Աստած Քրիստոս : Այս հրաշքան մաղթանքիս, որ կը պարունակէ զամենայն առանձնաւորութիւն Տիրամօրն, հետեւեալ վերայ ոչ ոք կը սարակուսի : Ստեփանոս Սիւնեցի առ Անարկիսայ նոյնապէսն գրած թիցոյն մէջ. Թովմայի առաքելոյն կ'ընծայէ, և 'ի ժամ փոխման Աստուածածնի և յազգմանն Սուրբ Չղազոյ արարեալ է կը վկայէ յանուն. « 'ի փոխման առաւածածնին ազգ եղև առաքելոյն Թովմայի 'ի Հոգւոյն սրբոյ, և առաջեալ զփառաւորեալն զազգմանն, զոր և այլ առաքելոս միաբանեալ, և զինի սուրբ Աստուածին երկուց զփառաւորեալն զմիշտ կայս, որ է սաղոյ վկայ իւրեղորէն : Ուրպէս տալեմեր բարեխաղ կալով Մայր Նորին » :

Այս առթիւնս նման են Պաղոս և Յովնանէս առաքելոյն առ փառաւորեալ Կոյնն լրտծ ապաշխնը, զոր աւանդէ Խորենացի՝ Տիրամօր պատկերի պատմութեան մէջ, էջ 391, հիկապրիս պատկերն և զիւրեղ օրհնելաւ ճամբ : « Անթեօրհնեալ սուրբ Կոյն... առկալ Վրդեթ օր և Վրդաւորն Բեր օր և ուրէն : Արդ այս ապշեցն կ'իծ Թովմաս առաքելայէն ուղղակի աւանդումն ճամբիւն, և կ'իծ է Մովս. Խորենացոյ, հաւասարապէս կարեն ապացոյց լինել Տիրամօր պատկերի պատմութեան հրանազոյն աղբեր :

Հայաստանեայց, և որոյ Հետեւեցան յեւապայ մատենագիրքս:

Բայց թէ ուստի և թիշ աղբիւրներէ օգտուելով, այս ոչ է քաջածանօթ: Մար-էղիսա ևս, զստ վկայութեան Սասմանի, զրամ է գգնարգորին և զվկայաբոսն-Քար-րդիմեոսի առաքելոյն, և Տիրամօր պատկերի պատմութիւն: Վերջին գրութեանն հատուած ինչ միայն մնացած է և կը գրառուի 'ի ձեռագրատան Վատիկանոս (Cod. ms): Բայց Մար-էղիսայ, և թէ է Եղիսա Գ., ժամանակաւ կրասեր է քան զԽորենացի, ուստի չմարթի լինել աղբիւր նորին. Բ. վերալիշեալ հատուածը մի ուրիշ պատկեր վերայ կը խօսի յառեւն. « De miranda icone Beatæ Virginis apud Damascum in loco Sardani ». Կարծեմ թէ Saidany կարդալու է: Սակայն կարելի է ըսել թէ սորա աղբիւրէն օգտուած է Մովսէս, երբ գրոց զիտէն վերջ յԱսորիս զրիտեցաւ 'ի Ս. Սահակայ՝ ասորի գրոց թարգմանութեան պաշտօնով: Յիրաւի է, Ճաքընտիւրն իՅ. Էրեմայէ մեզ զվկայաբանաբոսն Սար-րգորդիմեոսի առաքելոյն, առանց յիշելոյ նորա Հեղինակը, Սքրան նման է այս գրութիւնս, ըստ բովանդակութեան Ս. Խորենացւոյ Տիրամօր պատմութեան և ուրեք ուրեք ամբողջական հատուածներ՝ իսկ բառ առ բառ նոյն է: Բայց աստի՛ նկատելով միանգամայն լեզուին մարդութիւնը՝ տան կարծել թէ յիրաւի մին յերկուց՝ օգտուած է 'ի միւսոյն. բայց թէ որ այն իցէ նախնական աղբիւր, ևս առաջինը հաւանական կը համարիմ: Բ. յՈսկրայրիկն ժԲ. էջ 317, գրեալ 'ի Մխիթարայ ոխաւ-կանսն վարդապետէ, կայ պատմութիւն « Վասն Խորանան Ստուածամեկնի քհնդաւս և զև »: որոյ Հեղինակն կը ծանուցանէ՝ թէ « Յովհաննէս Աւետարանիչն գրեց զգրան-շնիկան որ եղևն 'ի ննջումն ամենախաւարք Սա-տուածամեկնի, զորումսն 'ի Հերետիկոսայն աշխարհիցն զայն. բայց յետոյ ժամանակաց որբանակաւ կախիկապոսն թեալաբնիկոյ, (ցաւալի է որ սորա անունը լուծ է, որով միայն կարելի էր իմանալ գրութեանն հնու-թիւնն և յարգը) գնաց յԵրուսաղէմ, և մտեալ 'ի Վեթմանի՝ եղիա 'ի վաղընոց ժամանակաց 'ի գիրա նշանագրով զպատմո-րիւն նեղման ամենաաղբիւրն յԱտուածամեկն, որ է ճնարիտ այսպէս » . . . :

1. Օրինակի ազատ. յախարս Հնգկաց և Պարսից քաղաքութեան և հրաշքին — Մոզոց զարն և մկրտութեան — Դիմելն 'ի Հայս և նշանաւ սուրբ խաչն զՀեղեմս զիսաց հայաւելու հատուածը — Հուս Բարթողիմէոսի առաքելոյ մահէ յԱլեքսանդ. քաղաքն

Աստ 'ի մէջ այլոց համաձայն աւանդու-թեանց՝ և կիպարիս պատկերի կենդանա-կերպիւսէն պատմութիւնը Էրեմէ համաձայն խորենացոյ, բայց ստորածայն ըսնիւք, յառեւն. « Զայնժամ մատուցեալ Աւետա-րանին Յովհաննէս, զիտայանայ տախտա-կըն կիպարի, զոր էր կոմիտայ և ձեւագրեալ 'ի պատկեր Սրբուհւոյն. և հանդերձ այլ առաքելութիւն ազաշեաց զՏիրամօրն, առ-նալ զկոմիտայ տախտակն աբհնել և թո-ղալ յետ իւր մխիթարչ առլը որսաբելո-ցըն, 'ի բժշկութիւն անձանց ախտացելոց և մանաւանդ բարտաց: Իսկ Արթուհին Մարիամ առեալ զտախտակն առ զհրաշա-գեղ երեսուցն, և թացեալ արաստաւ օր, և կայեալ առաջի Միածնին իւրոյ և Սա-տուծոյ մկրոյ, զի անսանազրեալ խաչա-կընցեցէ զպատկեր Տիրամօրն, որ նկարն-ցաւ 'ի տախտակն փայտին: Եւ այնպէս հրաշարչի գեղով Տիրամօրն զարդարեցաւ տախտակ փայտին, զոր ետ 'ի սուրբն Յով-հաննէս: Եւ ապա աբհնութեամբ փառս տային Ատուծոյ. զի առժամայն կամար լուսեղէն եկաց 'ի վերայ Սրբուհւոյն, և ձայն լսելի եղև որ տէր. Եղիցի քեզ զոր ինչ և կամիս: Եւ տեսին Սաքեալոյն զի նկա-րեալ էր պատկեր Սրբուհւոյն 'ի տախտա-կըն կիպարի »:

Կուտի թաղման և յերկինս փոխուելուն և Միսիսիայի պատմութիւնը նոյն են ընդ աւանդելոցն 'ի Դիմիսիոսէ, զոր գտանուք և առ Ս. Խորենացւոյ. սակայն Բարդու-ղիմէոս առաքելոյն զայն 'ի Հայս բերելոյն և այլ աւանդութիւնք կը պակսին աստ. որ նշան է թէ Հեղինակս ուղղութիւն թեաւ-զմեկէի կախիկապոսէն օգտուած է: Վեր-ջնոյս աղբիւր հնութեան և հարազատու-թեան ապացոյց կարեն լինել, Ա. Դիմիս-սիոսի և Յոնթէոսի անուանց յիշատա-կութիւնն, որք գտան առնթինը Կուտի. ըստ տառնդութեան Յունաց և Լատինաց. Բ. Նիկիայիմոսեան թղթին Տիրամօր մա-սինաւանդած Հերետիկոսական վարդապե-տութեան հակոտակ՝ բրած ողջամտ վար-դապետութիւնն, յառեւն. « Եւ ապա տու-հնութեամբ և փոխութեամբ առանգեաց զարքատնեալ հոգին Արթուհին Մարիամ 'ի ձեռն Որդւոյն իւրոյ միածնի և Աստու-ծոյ մկրոյ զուարք երեսուց »:

Իցէ՛ մարթ արդևք թեալազմեկէի կախ-

Հայոց Միայն թէ տեղ տեղ այլապէս է պատմու-թիւնը. վասն զի Մայրապետիւն մէջ՝ զիսաց զԵղբւ-մեք աշխարհին Հնգկաց և առ աղբիւր կը պատմուի. իսկ 'ի թղթին խորենացոյ՝ յախարհին Անձաքեաց և ի Կարէ Ժեղ:

կոպտը նոյն համարել ընդ Գաւթի Հոռով-
մայեցւոյ, որոյ գրուածքը կը յիշէ և խա-
րենացի ի պատմութեան Հռիփսիմեանց, և-
թէ ընդհակառակն Հայազգի ոմն էր. որոշ
բան մը չեմ կարող բռնել:

Գ. յՈսկեփորիկն Ս. էջ 517 «Պատմու-
թիւն սուրբ գեղարդին և այլ տնօրինա-
կանացն Քրիստոսի կայ, որոյ հեղինակն
կ'ընէ. «Սյապէս գտաք ՚ի գործոց ոսկեգործ
ի պատմագիր թագաւորութեան քաղաքիս
կ. Պոլիս, և այսպէս պատմեցաւ յորժամ
առին զթագաւորութեան քաղաքին՝ մեծ
թագաւորն Փռանկաց, բացեալ զմեծ և
կեղեցին զսուրբն Սոփիա, կոչէր զամենայն
քաղաքն և զպատրիարքն և զնախարարս
սուրբ եկեղեցւոյն և խնդրէր զիրկական
սրբութիւնս, և նոքա զոր ունէին ցուցին և

ապա բերին զմեծ գործոց ՚ի պատմարան
և էր գրեալ այսպէս ».....:

Ի միջի բաղմանց՝ որք երեք էջ գրուած
են, կը յիշուի « և աստուածամօր պատկերն,
սուրբ Առաքեալն խաչակոտարեալք ՚ի Հայք...
Տիրամօր պատկերն ՚ի Հագեաց վանքն »: Իւ
յիշատակարանն է. « Եւ այսպէս օրինակե-
ցաւ տնօրինական սրբութիւնն ՚ի հռոմ »
(հռոմ)՝ գրէ ՚ի Հայ թարգմանեցաւ ՃՀԶ.
և Քրիստոսի վառք յաւիտեանս ամէն »:

Այլ ևս գեւ չկնքած իմ դրութիւնս,
հրապարակաւ ևս կը յայտնեմ՝ անկեղծ
չնորհակալութիւնս առ Գեր. Հ. Ղեւոնդ
Մ. Սւրբան, որ առ ինքն զիմա՞ծ ժամանակս
միշտ ամենայն ազնուութեամբ քանաց զիւ-
րացնէի իմ դժուարութիւններս:

Հ. ԲԱՐՍԵՂ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ի ԹԷՈԴՈՍԻՈՅ ԴԵՊՒՆՈՐ - ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ

(ՏԵՍ ԷՋ 5)

Է

« Զի՛ գեղեցիկ իմ կորուսեալ հայրենիք,
Ո՛վ յիշատակ աղետաւոր եւ քաղցրիկ »:



տալացի բանաստեղծին այս
երկու տողերը, զորս գրած է
Բաբելաղաց զետոյն եզերք տա-
րագրեալ իսրայելաղաց բերանը,
յայտ վայելական էին մեր գաղթա-
կան եղբարց ալ, երբ ընդ երկար ճա-
նապարհորդելով՝ հասան իրենց խոս-
տացեալ երկիրը, Դոն գետին հիւսի-
սային ափանց վրայ: Ա՛հք մի կու տան
նոքա այն վայրենի և անձառ անապա-
տին, որոյ ծայրը հեռուն երկնից հետ
կը միանայ, ուր չիք ոչ լեռ, ոչ բլուր և
ոչ անտառ, անապատ ամայի. ուր

միայն տեղ տեղ շամբեր և եղէգնուտ-
ներ կ'երևան ամառ ատեն, վասն զի Դոն
գետն վեր բարձրանալով՝ գարնան իւր
թումբերէն՝ կ'ողողէ երկիրը ցմեծ առ-
բածութիւն, և ապա տակաւ յետս քա-
շտելով՝ ճախճախուտներ կը թողու այս
դին այն դին: Չայս ամենայն տեսնալով
տարադիր հայկազուն Տուրիայիք, կը
լքանին, կը կոտորի սրտերնին, աչքն
րուն առաջ կը բերեն իրենց կորուսեալ
հայրենիքը հեշտին եկեղնեւորով, հայա-
կապ մայրաքաղաքն Կոնստանտնուպոլս
վահայեաց և ցմբէվազարդ եկեղեցի